

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

**NAXÇIVANIN EPİQRAFİK
ABİDƏLƏRİNDƏ GÖRKƏMLİ
ŞƏXSİYYƏTLƏR**

NAXÇIVAN – 2016

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin 08 yanvar
2016-cı il tarixli, 01/11nömrəli qərarı ilə (protokol №1)
nəşrinə icazə verilmişdir.

Elmi redaktor: İsmayıl Hacıyev, akademik

Monoqrafiyada Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək gəlib çatan müsəlman epiqrafikası abidələrinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında orta əsrlər zamanı Azərbaycan dövlətlərinə rəhbərlik etmiş 10 hökmdar və Naxçıvan bölgəsində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş 97 nəfər görkəmli şəxsiyyət (dövlət xadimləri, alimlər, sənətkarlar və s.) haqqında bəhs olunur. Monoqrafiyanın materiallarından tarixçilər, doktorantlar, magistrələr və Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarixi ilə maraqlananlar faydalana bilərlər.

Hacıfəxrəddin Səfərli. Naxçıvanın epiqrafik abidələrində görkəmli şəxsiyyətlər. Naxçıvan: “Əcəmi” Nəşriyyat Poliqrafiya Birliyi, 2016, 144 s.

4700000000
053-2016

© “Əcəmi” 2016.

Naxçıvanın böyük və zəngin tarixi vardır. Bu tarixin dünya mədəniyyətinə, başər mədəniyyətinə böyük töhfələri olmuşdur. Naxçıvan həmişə böyük şəxsiyyətlərlə fərqlənmiş, bu şəxsiyyətlər alimlər, münəccimlər, şairlər, memarlar, dövlət xadimləri, siyasi xadimlər olmuşdur. Naxçıvan həmişə Azərbaycanın yüksək ziyalı yetişdirən bir diyarı olmuşdur.

Heydər ƏLİYEV
*Azərbaycan xalqının
ümummilli lideri*

MÜƏLLİFDƏN

Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar, Biz ölürük, əsər qalır yadigar.

Möminə xatın türbəsi üzərində yazı

Müasir dövrdə Azərbaycanın inkişaf etmiş sənaye, kənd təsərrüfatı, elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilən Naxçıvan bölgəsi çox zəngin bir tarixi yol keçmişdir. Mühüm ticarət yollarının, xüsusilə Böyük İpək yolunun qollarının keçdiyi çox əlverişli coğrafi-strateji mövqedə yerləşməsi burada qədim zamanlardan mədəniyyətin inkişafı üçün münbit şərait yaratmış, nəticədə bölgədə təxminən beş min il əvvəl ilkin şəhər mədəniyyəti yaranmağa və formalaşmağa başlamış, elm, təhsil, mədəniyyət yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Bu inkişaf çərçivəsində bölgədə bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər yetişmiş, onlar zəmanəsinin ictimai-siyasi, elmi-mədəni həyatında mühüm rol oynamışlar. Azərbaycanda müxtəlif vaxtlarda yaranan, Naxçıvan bölgəsinin də daxil olduğu dövlətlərin başçılarının mədəniyyətə, elmə, təhsilə xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşması da öz müsbət nəticəsini vermişdir. XI yüzilliyin 60-cı illərində yaxın şərqin bir sıra ölkələrindən Naxçıvana çoxlu alim və mütəfəkkirlər toplaşmışdı. Həmin vaxt Naxçıvan ərazisində yaranan Naxçıvanşahlığın hakimləri, Əbu Düləf Deyrani elm və mədəniyyət xadimlərinə xüsusi rəğbət bəsləmiş və onları saray ətrafına toplamışdı (18, s.43). Bu cəhətdən Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində özünəməxsus yeri olan Atabəylər (Eldənizlər) dövlətinin paytaxtı larkən Naxçıvan şəhərində - Atabəylər sarayında elmi və ədəbi məclislərin keçirilməsi, görkəmli şəxsiyyətlərin Atabəy hökmdarları tərəfindən himayə olunması mühüm rol oynamışdır.

Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində yetişib formalaşan, “Naxçıvani”, “Ordubadi”, “Azadi”, “Əylisi”, “Vənəndi”, “Xanəgahi” və s. nisbələrlə tanınan, mədəniyyətin müxtəlif sahələri üzrə çox məşhur olan bu şəxsiyyətlərin bir qismi

Naxçıvanda yaşayıb fəaliyyət göstərsələr də, bəzilərinin fəaliyyət dairəsi Naxçıvan, bütövlükdə Azərbaycan çərçivəsindən xeyli kənara çıxmış, onlar Yaxın və Orta Şərqi ən məşhur elm, təhsil və mədəniyyət ocaqlarında çalışmış, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə öz töhfələrini vermişlər. Orta əsr yazılı qaynaqlarında bizə də bu şəxsiyyətlər haqqında çoxlu maraqlı məlumatlar gəlib çatmışdır.

Naxçıvan bölgəsində qədim və orta əsrlər zamanı yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlər, onların yaşadıkları dövrdə tutduqları mövqe və fəaliyyətləri indiyədək xüsusi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Bu şəxsiyyətlərin bir neçəsi haqqında akademik İ.Hacıyev bir məqaləsində (18) və dosent Ş.Məmmədovla müştərək yazdığı kitabında (17), həmçinin Azərbaycanın orta əsr tarix və mədəniyyətinin müxtəlif problemlərinə həsr olunmuş tədqiqatlarda yeri gəldikcə naxçıvanlı şəxsiyyətlər haqqında da qısa şəkildə bəhs olunmuş, müəyyən məlumatlar verilmişdir. Bu sıradan akademiklərdən Ziya Bünyadovun (3), Nailə Vəlixanlının (62), Çingiz Qacarın (20), professor Vaqif Piriyevin (37), tarix üzrə elmlər doktoru Nərgiz Əliyevanın (14, 15), tarix üzrə fəlsəfə doktoru Rauf Məmmədovun (26), tarix üzrə fəlsəfə doktoru Elnur Nəsirovun (33), Cənubi Azərbaycan alimi Məhəmmədəli Tərbiyətin (60) və başqalarının tədqiqatları diqqəti xüsusilə cəlb edir. Bu tədqiqatçılar orta əsr yazılı mənbələrində adları keçən bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərdən bəhs etmişlər.

Tarixin mötəbər qaynaqlarından olan epigrafik abidələr-kitabələr də özlərində çoxlu görkəmli şəxsiyyətlərin adını qoruyub saxlamış və bizə qədər gətirib çıxarmışdır. XIX yüzilliyin I yarısından tədqiq olunmağa başlayan Naxçıvanın epigrafik abidələrinin mətnlərində N.V.Xanikov, İ.Əzimbəyov, Ə.Ələsgərzadə, M.Nemət, H.Səfərli və s. tərəfindən çoxlu görkəmli şəxsiyyətin adı aşkar edilmişdir. Ancaq bu şəxsiyyətlər haqqında indiyədək sistemli tədqiqat işi aparılmamış, onların yaşadıkları dövrün ictimai-siyasi həyatında mövqeyi və yeri aydınlaşdırıl-

mamışdır. Ona görə də Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan epigrafiq abidələrdə adları qalan görkəmli şəxsiyyətlər haqqında sistemli tədqiqat aparmaq, adlarına əlavə olunan titul və epitetlərə əsasən həmin şəxsiyyətlərin yaşadıkları dövrdə mövqeyinin aydınlaşdırılması qarşıya əsas məqsəd kimi qoyulmuşdur.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu əsər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində yerləşən yaşayış məskənlərində indiyədək gəlib çatan və tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınaraq tədqiq olunan epigrafiq abidələrin məlumatları əsasında adları aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilən görkəmli şəxsiyyətlərə həsr olunmuş ilk monoqrafiq tədqiqatdır.

NAXÇIVANIN EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİNDƏ GÖRKƏMLİ ŞƏXSİYYƏTLƏR

Orta əsr qaynaqları zəmanəmizədək Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinə dair maraqlı və sanballı faktlar qoruyub saxlamışlar. Bu qaynaqlar içərisində epiqrafik abidələrin – kitabələrin özünəməxsus yeri vardır. Bəzən heç bir mənbədən məlum olmayan dəyərli faktlar təqdim edən, digər orta əsr yazılı mənbələrində bəhs olunan məlumatları tamamlayan, bununla da bilik dairəmizi yeni faktlarla zənginləşdirən bu kitabələr təbii qüvvələrin təsirindən dəyən zərərlər nəzərə alınmazsa yazıldığı zaman necə olmuşdursa indiyədək eləcə, dəyişilmədən gəlib çatan mənbələrdəndirlər.

Tarixin təhrif olunmamış və obyektiv qaynaqlarından sayılan, tarix və mədəniyyətimizin bir sıra problemlərinin öyrənilməsində müstəsna rol oynayan epiqrafik abidələr – kitabələr keçmişdə hər hansı bir bölgədə yaşayan, dövrün sosial-siyasi və mədəni-ideoloji həyatında mühüm rol oynayan görkəmli şəxsiyyətlərin adlarının aşkar olunması, vəfat tarixləri, dəfn yerlərinin – qəbirlərinin müəyyən edilməsi sahəsində müstəsna əhəmiyyətə malikdirlər. Naxçıvan bölgəsində indiyədək tədqiq olunan çoxsaylı müsəlman kitabələrinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında keçmişdə ərazidə yaşayan çoxlu şəxsiyyətlərin adı, titulları, atasının adı, vəfat tarixi və s. haqqında dəyərli məlumatlar əldə olunmuşdur. Bu şəxsiyyətlərin içərisində sıradan vətəndaşdan tutmuş tanınmış sənətkarların, sufi şeyxlərinin, alimlərin, yüksək vəzifəli məmurların, dövlət və din xadimlərinin, Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda mövcud olan dövlətlərə rəhbərlik etmiş hökmdarların və s. adlarına rast gəlmək mümkündür. Azərbaycan hökmdarları istisna olmaqla həmin adamların demək olar ki, əksəriyyətinin haqqında indiyədək başqa mənbələrdən bilgi əldə edilməmiş, onların adları ancaq

epiqrafik abidələrin məlumatları sayəsində müəyyən edilərək elmi dövriyyəyə daxil olunmuşdur.

Məhz buna görə də həmin şəxsiyyətlər haqqında qısa şəkildə olsa da məlumat vermək, xalqa tanımaq məqsədilə onların barəsində ayrıca monoqrafiya hazırlanması məqsədəuyğun hesab edilmişdir. Əlbəttə, Naxçıvan bölgəsinin epiqrafik abidələrinin məlumatları əsasında adları elmə məlum olan, yaşadığı dövrün ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynayan görkəmli şəxsiyyətlər burada haqqında bəhs olunan insanlarla məhdudlaşmır. Belə şəxsiyyətlər həddindən artıq çox olmuşdur. Ancaq zaman keçdikcə onların çoxunun adları qeyd olunmuş kitabələr təbii qüvvələrin (isti, soyuq, qar, yağış, külək və s.) təsirindən aşınaraq sıradan çıxmış, bizə qədər gəlib çatmamışdır. Beləliklə, həmin kitabələrin özlərində əks etdirdikləri məlumatlar da məhv olmuşdur. Bu səbəbdən də monoqrafiyada orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaşayan görkəmli şəxsiyyətlərdən ancaq bizə qədər gəlib çatan epiqrafik abidələrin tədqiqi nəticəsində adları aşkar olunan şəxsiyyətlərin bir qismindən bəhs ediləcəkdir.

Naxçıvan bölgəsinin müxtəlif yerlərində indiyədək gəlib çatmış epiqrafik abidələr üzərində adları gəlib çatan şəxsiyyətlər içərisində Azərbaycanda müxtəlif vaxtlarda mövcud olmuş dövlətləri idarə edən adamların - hökmdarların (Naxçıvan şəhərindəki Möminə xatın türbəsinin üzərində Atabəy Şəmsəddin Eldənizin, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın, Ordubad rayonunun Nüs-nüs kəndindəki pirin qapısı üzərindəki kitabədə Hülakü hökmdarı Əbu Səid Bahadır xanın, Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndindəki Əmirxan türbəsinin kitabəsində Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın, Ordubad şəhərindəki Came məscidinin kitabəsində Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın, Naxçıvan şəhərindəki imamzadənin kitabəsində Səfəvi II Şah Təhmasibin, Ordubad şəhərindəki “Qoç” qəbiristanlığında tədqiq olunan məzar kitabəsində Nadir şahın və s.) adları xüsusi yer tutur. Bu şəxsiyyətlər –

Azərbaycan hökmdarları əslən Naxçıvan bölgəsindən olmasalar da onların adlarının Naxçıvan ərazisindəki epigrafiq abidələr üzərində həkk edilməsi kitabələrin yazıldığı dövrlərdə bölgənin həmin hökmdarların idarə etdiyi dövlətin tərkibində olmasını göstərən sanballı qaynaqlardandır. Ona görə də burada həmin hökmdarlar haqqında qısa şəkildə bəhs edilməsi məqsədə müvafiq hesab edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsinin epigrafiq abidələri mətnlərində bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən orta əsrlər zamanı Azərbaycan dövlət aparatında yüksək vəzifə tutan çoxlu şəxsiyyətlərin adlarını (Uluq Qutluq Lala bəy, Nurəddin, Sədr bin Sarim, Məhəmməd Əhməd oğlu, Qazı Məcdəd-Din, Rükən əd-Din amid əl-Mülk, Hacı Məhəmməd, Ərəbşah, Abid və s.) qoruyub saxlamış və bizədək çatdırmışlar. Orta əsrlərdə kitabələr həkk edilərkən mətnə adları yazılan şəxsiyyətlərin titulları, epitetləri və s. də qeyd olunurdu. Azərbaycan dövlət aparatının, hakim feodal sinfinin mürəkkəb strukturunu aydınlaşdırmağa imkan verən bu titul və epitetlər həmin şəxsiyyətlərin cəmiyyətdəki yeri və mövqeyi haqqında ətraflı fikir yürütməyə imkan verir. Kitabələrdə qeyd olunan həmin titul və epitetlərin (rəis, isfəhsalar, candar, sədr əl-kəbir, amid əl-Mülk, əmir, sahib əl-əzəm, dəvatdar və s.) sayəsində orta əsr Azərbaycan dövlət aparatında çalışmış, adı digər qaynaqlardan məlum olmayan çoxlu şəxsiyyətlərin adları və hakimiyyətdə tutduğu mövqə müəyyən edilmişdir.

Adları epigrafiq abidələr vasitəsilə aşkar olunan və elmi dövriyyəyə daxil edilən şəxsiyyətlərin içərisində sənətkarlar xüsusi yer tutur. Həmin sənətkarların adları özlərinin yaratdığı abidələrdə qoyduğu imzalara, yaxud da adlarına əlavə olunan titullara əsasən aşkar edilmişdir. Ancaq, məlumdur ki, orta əsrlər zamanı sənətkarlar geniş xalq kütləsinin içərisindən çıxırdı. Onlar ictimai vəziyyətinə görə aşağı silkə-təbəqəyə mənsub olduqları üçün kübar ailələr və onların nümayəndələri üçün yaratdıqları abidələrin hamısında öz imzalarını qeyd edə

bilmirdilər. Bu ancaq ən məşhur sənətkarlara müyəssər olan bir iş idi. Çünki zəmanənin tələblərinə uyğun olaraq aşağı təbəqəyə mənsub olan sənətkarlar yüksək mənəb sahibi olan kübar ailələrin üzvləri üçün hazırladıqları abidələr üzərində mərhumun adı ilə yanaşı öz imzalarını qoymağa cürət etmir, həmçinin abidəni hazırlatdıran adamlar da buna razı olmurdu. Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani məşhur memar olmasaydı Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın və Qızıl Arslanın anası Möminə xatının şərəfinə Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi möhtəşəm türbə üzərində öz adını yazı bilməzdi. Deməli, adları epiqrafik abidələrdə qeyd olunan və həmin abidələr vasitəsilə bizə gəlib çatan sənətkarlar əsasən məşhur sənətkarlar olmuşlar.

Məlumdur ki, Naxçıvan bölgəsi orta əsrlər zamanı bütün müsəlman Şərqi geniş yayılan müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub olan xanəqahların fəaliyyət göstərdiyi yerlərdən biri olmuşdur. Müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub şeyxlər mühüm ticarət yollarının keçdiyi Naxçıvan bölgəsinin bir sıra yerlərində öz xanəqahlarını yaratmış, ətraflarında müridlər toplayaraq onlar vasitəsi ilə ideyalarını yaymışlar. Bölgənin epiqrafik abidələrinin tədqiqi nəticəsində xalq arasında böyük nüfuz sahibi olan belə şeyxlərdən bir neçəsinin (Şeyx əbu Səid, Şeyx Hacı Lələ Məlik, Kamil Şeyx Hacı Hilallullah, Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd, Şeyx İslam və s.) adları, qəbirlərinin yeri və s. müəyyənləşdirilmişdir.

Qaynaqlar təsdiq edir ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsindən elmin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan çoxlu alimlər yetişmiş, onlar Yaxın və Orta Şərqi elmi müəssisələrində, təhsil ocaqlarında çalışmışlar. Bölgənin epiqrafik abidələrinin tədqiqi nəticəsində orta əsrlər zamanı Naxçıvanda yaşamış, çalışmış və orada da vəfat etmiş bir neçə alimin adı, qəbrinin yeri müəyyənləşdirilmişdir. Monoqrafiyada həmin alimlər haqqında da qısa məlumat

verilmişdir.

Naxçıvan bölgəsinin epigrafik abidələrinin tədqiqi nəticəsində yaşadığı dövrdə “xacə” titulu daşıyan bir neçə şəxsiyyətin adı aşkar olunmuş və elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Bu titulu orta əsrlər zamanı çox məşhur şəxsiyyətlər, xüsusilə alimlər daşıyırdı. Həmçinin bu titulla böyük tacirlərə də müraciət olunurdu. Tədqiqatlar nəticəsində Ordubad bölgəsində “xacə” titulu daşıyan 4 nəfər şəxsiyyətin adı aşkar edilmişdir. Həmin şəxsiyyətlərin yaşadıkları dövrdə cəmiyyətin ictimai-siyasi həyatında hansı mövqə tutması tam aydınlaşdırılmadığı üçün onlar haqqında alimlərlə birlikdə bəhs edilmişdir.

Orta əsr müsəlman Şərfinin hər yerində olduğu kimi, Naxçıvanın da sosial-siyasi həyatını din xadimləri – ruhanilərsiz təsəvvür etmək olmaz. Ona görə də adları epigrafik abidələr vasitəsi ilə aşkar edilmiş din xadimləri haqqında məlumatlar da monoqrafiyaya daxil edilmişdir. Monoqrafiyada həmçinin yaşadıkları zaman bir sıra xeyirxah əməllərlə məşğul olan, adları epigrafik abidələr vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilən şəxsiyyətlər haqqında da bəhs olunmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində orta əsrlər zamanı yaradılmış epigrafik abidələrdə adları qalan şəxsiyyətlərin bir hissəsi qadınlardır. Feodal üsul idarəsinin və şəriət qanunlarının hakim olduğu orta əsrlər zamanı hicaba uyğun olaraq qadınlar üçün bir sıra qadağalar qoyulmasına baxmayaraq Naxçıvan bölgəsində qadın məzarları üstündə də yazılı abidələr qoyulmuşdur. Bölgə ərazisində indiyədək qadınların xatirəsinə həsr olunmuş 50-yə yaxın kitabə tədqiq olunmuşdur. Bu qadınların bir hissəsi sadə vətəndaşlar olsa da onların içərisində bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət başçıların, sufi təriqətlərinə mənsub xanəgah şeyxlərinin arvadlarına, analarına, əsilzadələrə və başqalarına da təsadüf olunur. Bu qadınların bəziləri yaşadıkları dövrün

ictimai-siyasi və mədəni həyatında yaxından iştirak edir, hətta dövlətin idarə olunması işlərinə qarışır, xeyirxah əməllərlə məşğul olurdular.

Monoqrafiyada haqqında bəhs edilən görkəmli şəxsiyyətlər aşağıdakı kimi qruplaşdırılmışdır: 1. Hökmdarlar, 2. Dövlət xadimləri, 3. Memarlar, 4. Sənətkarlar, 5. Alimlər, 6. Sufi şeyxləri, 7. Din xadimləri, 8. Xeyriyyəçilər, 9. Qadın şəxsiyyətlər.

Mətnə hökmdarların adları xronoloji ardıcılıqla, qalan şəxsiyyətlər isə əlifbaya uyğun olaraq sıralanmışdır.

1. HÖKMDARLAR

1. Şəmsəddin Eldəniz. Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin banisidir. Adı Naxçıvan şəhərində inşası 1186-cı ildə başa çatmış Möminə xatın türbəsinin (şəkil 1.) və türbə qarşısında 1187-ci ildə ucaldılmış qoşa minarəli baştağın (şəkil 2.) kitabəsində qalmışdır (73, s. 373, 378). Hər iki kitabədə Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın atası kimi təqdim olunan Şəmsəddin Eldənizin adı “Atabəy Eldəniz” kimi qeyd olunmuşdur.

Mənşəcə Qıpçaq türkü olan və qul kimi Həmədanda Səlcuq sultanı Mahmudun vəziri tərəfindən satın alınan Şəmsəddin Eldəniz vəzirin ölümündən sonra sultanın xidmətinə keçmişdir. O qısa müddətdə özünün qabiliyyəti, fərasəti, xüsusi ilə hərbi işdən baş çıxarması, yaxşı at sürməsi, ox atması və s. keyfiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir və Sultan Mahmudun vəfatından sonra onu əvəz edən yeni sultan II Toğruldan Əmir titulu alır. Sultan onu oğlu Arslanşahın atabəyi təyin edir. 1135-ci ildə hakimiyyətə keçən Məsud Şəmsəddini II Toğrulun dul qalmış arvadı Möminə xatınla evləndirir. Bu izdivacdən sonra onun Möminə xatından Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan adlı iki oğlu və bir qızı dünyaya gəlir.

Bu dövrdə Səlcuq sultanları hərbi iqta sistemi yaratmışdılar və sadıq qoşun başçılarını belə torpaq payları – iqta ilə təmin edirdilər. Nəticədə bütün sultanlığın ərazisi tabeliyində on minlərlə hərbi olan hərbi sərkərdələrin - əmirlərin arasında bölüşdürülmüşdü. Şəmsəddin Eldəniz də belə əmirlərdən biri idi. Arran (Bərdə) 1136-cı ildə Sultan Məsud tərəfindən iqta kimi ona verilmişdi. Bərdədə özünə ilkin iqamətgah yaratmış Şəmsəddin Eldəniz Arranın böyük bir hissəsini, o cümlədən Naxçıvanı öz idarəsində saxlayan Qara Sunqurun, sonra isə onu əvəz edən Əmir Çavlının 1146-cı ildə vəfatından istifadə edərək Şirvanı və Naxçıvanı ələ keçirir və

iqamətgahını Naxçıvana köçürür (20, s. 61; 29, s. 302).

Dövlətin ərazisini genişləndirmək, qüdrətini artırmaq üçün fəal daxili və ehtiyatlı xarici siyasət yeridərək Şəmsəddin Eldəniz ölkəni inkişaf etdirmiş, nəticədə Azərbaycanda şəhər həyatı yeni çiçəklənmə dövrünə qədəm qoymuşdu. Yüksək inkişaf səviyyəsində olan Naxçıvan şəhəri bir müddət dövlətin paytaxtı olmuşdu. Onun dövründə, 1162-ci ildə paytaxt Naxçıvanda şəhər rəisi və şeyxlərin başçısı Yusif Kuseyir oğlunun xatirəsinə türbə inşa edilmişdi. Arvadı Möminə xatının 1175-ci ildə vəfatından sonra onun qəbri üzərində möhtəşəm məqbərə inşa edilməsinə başlanır. Ancaq qısa müddət, bir ay sonra Şəmsəddin Eldəniz özü də dünyasını dəyişdiyi üçün (rəbiə – sənə 571/ 19.10.16.11.1175-ci il) məqbərənin tikintisini oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan həyata keçirir və bu iş görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən 1186-cı ildə başa çatdırılır. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, Şəmsəddin Eldəniz özü də arvadının yanında, Möminə xatın türbəsinin sərdabəsində dəfn olunmuşdur.

2. Məhəmməd Cahan Pəhləvan. Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizlər) dövlətinin ikinci hökmdarıdır. Şəmsəddin Eldənizin böyük oğlu. Adı XII yüzilliyin II yarısında Naxçıvan şəhərində yaradılmış Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Möminə xatın türbəsinin və kompleksə giriş rolunu oynayan qoşa minarəli baştağın (şəkil 1, 2.) kitabələrində əks olunmuşdur (73, s. 373, 378). Məhəmməd Cahan Pəhləvanın adı birinci kitabədə Cahan Pəhləvan Atabəy Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Eldəniz, ikinci kitabədə isə Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Atabəy Eldəniz kimi qeyd olunmuşdur.

Uşaqlıq və gənclik illərində mükəmməl təhsil alan, hərbi işi, dövlət idarəçiliyini, xarici siyasət məsələlərini dərindən mənimsəyən Məhəmməd Cahan Pəhləvan anası Möminə xatının Sultan Toğruldan olan oğlu, anabir qardaşı Arslanşahın 1161-ci ildə hakimiyyətə gəlişindən sonra

sultanlıqda vəzirdən sonra üçüncü vəzifə olan “hacib” vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Buna görə də Həmədanda sultan sarayında yaşayaraq böyük nüfuz qazanmışdı. 1175-ci ildə atası Şəmsəddin Eldənizin vəfatı ilə əlaqədar təcili Naxçıvana gəlmiş, dövlət xəzinəsinin və taxt – tacın əmlakını, eləcə də bütün ordunu nəzarəti altına almışdı (29, s. 16).

1175-1186-cı illərdə hakimiyyətdə olan Məhəmməd Cahan Pəhləvan dövləti gücləndirmək, qüdrətini artırmaq sahəsində çox mühüm tədbirlər həyata keçirir. Yeritdiyi ağıllı xarici siyasət nəticəsində qonşu ölkələrlə dostluq münasibətləri yaradılır, ölkəyə xarici müdaxilələrin qarşısı alınır. Ümumiyyətlə, onun dövründə Atabəylər dövləti özünün çiçəklənmə dövrünü keçirir, dövlət daha da möhkəmlənir, atabəylərin hakimiyyəti sabitləşir.

Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın dövründə dövlətin ərazisi çox geniş idi. Bu əraziləri o hələ sağlığında ikən 4 oğlu arasında bölmüşdü. Azərbaycan və Arran türk qızı Qüteybə xatından olan oğlu və varisi Əbu Bəkrə, Rey, İsfahan və İraqın bir hissəsi İncə xatından olan oğlanları Qutluğ İncə Mahmud və Əmir Əmiran Ömərə, Həmədan vilayəti isə adı məlum olmayan kənizdən olan oğlu Müzəffərəddin Özbəyə verilmişdi. Qızı Cəlaliyə sonralar Naxçıvanı idarə etmişdi.

Qaynaqlarda, o cümlədən adı çəkilən kitabələrdə xoşxasiyyətli, adil, ədalətli, alim, müdrik və səbrli hökmdar kimi səciyyələndirilən Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan həm də fəvqəladə gücə malik olmuşdur. Bu günə qədər də xalq arasında atası Şəmsəddin Eldənizin Novruz bayramı şənliklərində keçirdiyi güləş yarışlarında onun həmişə qalib çıxması barədə fikirlər dolaşmaqdadır. Gənc Məhəmməd üst – üstə qoyulmuş dörd mis təbəqəsini dürmək kimi bükür, bir neçə nalı eyni zamanda əli ilə əyməyi, bir yumruğu ilə atı aşırmağı, öküzü götürüb hasardan atmağı belə bacarırdı. Bu qeyri – adi qüvvəsinə görə onu el arasında “Cahan Pəhləvan”, yəni “Dünyanın pəhləvanı”, bəlkə də çağdaş anlamda “Dünya

çempionu” adlandırmışdılar (20, s. 112).

Atabəy Məhəmməd Cahən Pəhləvan 1186-cı ildə Həmədanda vəfat etmiş və orada dəfn olunmuşdur. Ancaq onun Naxçıvan şəhərində, Möminə xatın türbəsinin sərdabə hissəsində anasının yanında dəfn olunması haqqında fikirlər də vardır.

3. Əbu Səid Bahadır xan. Hülakü hökmdarı olmuşdur. Adı Ordubad rayonun Nüsnüs kəndindəki məscid – ziyarətgahın, el arasında “Qırx kimsənə” (Ceheltən, Çeltərən, Çehiltənan) adlanan pirin qoz ağacından hazırlanmış giriş qapısının üzərində oyma üsulu ilə həkk olunmuş kitabədə (şəkil 3.) qalmışdır (54, s. 218-219; 83, s. 63). Hülakülər dövlətinə 20 ilə yaxın bir müddətdə rəhbərlik etmiş Əbu Səid Bahadır xan Ulcaytu Xudabəndənin oğludur. Atasının vəfatından sonra hicri 716-cı ildə (1316-cı il) taxta çıxan Əbu Səid gənc yaşlarında böyük hərbi müvəffəqiyyətlər əldə etdiyi üçün “Bahadır” ləqəbi almışdı. 1328-ci ildə qaynatası Əmir Çobanı və ikiövladını qətlə yetirdiyi üçün arvadı – Əmir Çobanın qızı Bağdad xatın tərəfindən hicri 736 (1335-ci il)-ci ildə zəhərlənərək öldürülmüşdür. Bundan sonra ölkədə hərc-mərclik başlanmış, 8 il ərzində Azərbaycanda səkkiz hökmdar hakimiyyətə gəlmişdi. Ancaq onların heç biri dövləti dağılmaqdan xilas edə bilməmiş, Hülakülər səltənəti Azərbaycanda sona çatmışdı (63, s. 36).

Kitabədə məscid – ziyarətgahın binasının “islam padşahı Əbu Səid Bahadır xanın səltənəti dövründə” (1316-1335-ci illər) inşa edilməsinin xüsusi olaraq vurğulanması təsdiq edir ki, Naxçıvan ərazisi əvvəllərdə olduğu kimi Hülakülər dövlətinin son dövrlərində də onun tərkibində olmuşdur.

4. Cahənşah. Qaraqoyunlu hökmdarıdır. Adı Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin qərb tərəfində, Əlinəcəqalanın şərq ətəyində indiyədək qalan günbəzin – Sahib əl - əzəm Hacı Məhəmmədin oğlu Əmirxanın türbəsinin kitabəsində (şəkil 4)

qeyd olunmuşdur (54, s. 147). Kitabədən aydın olur ki, günbəz “ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadır xan zamanında” inşa edilmişdir. Qaraqoyunlu hökmdarı, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şeirlər yazan Cahanşah 1435-1467-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Mükəmməl təhsil alan, atası Qara Yusifin dövlət idarəçiliyində, hərbi yürüşlərində yaxından iştirak edən Cahanşah Qaraqoyunlular dövlətinə başçılıq etdiyi zaman tutduğu bir sıra torpaqlar hesabına dövlətin ərazisini xeyli genişləndirdi. Onun dövründə Qaraqoyunlular dövləti Teymurilərin asılılığından qurtardı və müstəqil oldu. Zəmanəsinin yüksək səviyyəli dövlət xadimi kimi diqqəti cəlb edən Cahanşah mərkəzi hakimiyyətə tabe olmaq istəməyən köçəri əyanların müqavimətini qırdı, fəal xarici siyasət yeridərək qonşu dövlətlərlə uğurlu müharibələr apardı, xarici hücumlara və feodal ara müharibələrinə son qoydu.

Kitabədə günbəzin Cahanşahın zamanında inşa edilməsinin xüsusi vurğulanması təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsi Qaraqoyunlular dövlətinin tərkibində olmuşdur. Bu kitabə Azərbaycan epiqrafik abidələri içərisində Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın adı qeyd olunan yeganə epiqrafik sənəddir.

5. I Şah İsmayıl. “Səfəviyyə” sufi cəmiyyətinin rəhbər şeyxi, Səfəvilər dövlətinin banisidir. Adı Culfa bölgəsinin Saltaq kəndində qeydə alınaraq tədqiq olunan kitabələrdə (şəkil 5) qalmışdır (53, s. 148). I Şah İsmayıl Şeyx Heydərin üçüncü oğludur. 14 iyul 1487-ci ildə anadan olmuşdur. Atası Şeyx Heydərin 1488-ci ildə Şirvanşah Fərrux Yasar tərəfindən qətlə yetirilməsindən sonra Ağqoyunlu sultan Yaqub bacısı Aləmşahbəyimi və onun oğlanları Sultanəlini, İbrahimi və İsmayılı həbs edir (bəzi mənbələrə görə sonradan şah olmuş İsmayıl həmin vaxt Əlinəcəqalada saxlanmışdır (22, s.157)). Ancaq onlar Rüstəm padşahın dövründə həbsdən azad edilsələr də, az sonra Rüstəm padşah buna peşiman olur və onları həbs etmək üçün əmr verir. Onlarla baş verən döyüşdə Sultanəli, az

sonra isə İbrahim həlak olur. Şeyx Heydər in dostları az yaşlı İsmayılı qorumaq üçün onun yerini tez – tez dəyişir, nəhayət Gilana – lahicana aparıb onu Gərgiyə Mirzə Əliyə verirlər. İsmayıl bir neçə il lahicanda yaşayır, orada əsaslı təhsil alır, bir sıra elmləri dərindən mənimsəyir, Qurani – Kərimi oxuyub hafiz olur, hər b sənətini dərindən öyrənir.

Artıq özündə müəyyən güc olduğunu nəzərə alaraq 1499-cu ildə İsmayıl ətrafına toplanan yeniyetmə və gənclərdən ibarət dəstə ilə lahicanı tərk etdi, Ərdəbilə yola düşdü. Yol boyu ona qoşulan tərəfdarlarının, xüsusilə “Səfəviyyə” təriqəti mənsublarının hesabına dəstə böyüdü və Taromda onların sayı 1500 nəfərə çatdı. Qışı Ərçivanda keçirən İsmayıl az sonra Ərzincana daxil oldu. Artıq bu zaman onun dəstəsində 7000 nəfər var idi. Ərzincanda keçirilən müşavirənin qərarı ilə İsmayıl 1500-cü ilin sonlarında Şirvana hücum etdi. Cabanı adlı yerdə Fərrux Yasarla baş verən döyüşdə qələbə qazandı. Fərrux Yasar öldürüldü. Beləliklə, o atası Şeyx Heydər in və babası Şeyx Cüneydin intiqamını aldı. Bundan sonra o Bakını tutdu və orada çox qalmayaraq 1501-ci ilin ortalarında Təbriz istiqamətində irəlilədi. Yolüstü Naxçıvanın Şərrur düzündə 7 minlik qoşunla Ağqoyunlu Əlvənd Mirzənin 30 minlik ordusunu məğlub etdi. Beləliklə, Təbrizə yol açıldı və İsmayıl 1501-ci ilin payızında Təbrizə daxil oldu. Bundan sonra məscidlərdə onun adına xütbə oxundu, İsmayıl şah elan edildi, adından üzərində şialik ehkamları həkk olunan sikkələr zərb olundu. Bununla da tarix səhnəsinə banisi Şah İsmayıl olan yeni bir dövlət - Səfəvilər dövləti çıxdı. Az sonra dövrünün ən qüdrətli imperiyalarından birinə çevrilən Səfəvilər dövləti banisi Şah İsmayıl 1524-cü ildə 38 yaşında vəfat etsə də, 1736-cı ilədək mövcud olmuş və tarixdə silinməz izlər buraxmışdır. Naxçıvan bölgəsi dövlətin yaranması ərəfəsində, Şərrur düzündə ağqoyunlularla baş verən döyüşdən sonra İsmayılın ixtiyarına keçmiş və dövlət yarandıqdan sonra kiçik istisnalar nəzərə alınmazsa, həmişə

onun tərkibində olmuşdur. Ona görə də Səfəvilər dövründə bütün ölkələrdə olduğu kimi Saltaq kəndində tədqiq olunan kitabədən də məlum olduğu kimi Naxçıvanda da qururculuq işləri aparılmışdır.

Kitabələrdə Şah İsmayıl “Sultan, rəhbər – fədai, əsfiya, salik – süluk, haqq əl – yəqin Sultan Heydərin oğlu, böyük Sultan, ali nemətlər, qalibiyyət və bayraq sahibi, Allahın peyğəmbərlərinin və elçilərinin varisi, xeyir işlər sahibi, Əbül – Müzəffər Şah İsmayıl Bahadır xan” kimi təqdim olunmuşdur. Atası Şeyx Heydərin və Şah İsmayılın özünün adlarına əlavə olunan dünyəvi titullarla yanaşı dini titullar, xüsusilə sufiliklə bağlı titul və epitetlər onların dünyəvi hökmdar olmaqla yanaşı, həm də dini rəhbər olduqlarını təsdiq etməklə bərabər “Səfəviyyə” sufi təriqətinin Naxçıvanda yayıldığını və fəaliyyət göstərdiyini də sübut edirlər.

6. I Şah Abbas. Səfəvi şahıdır. Adı Ordubad şəhər Came məscidinin şərqdən giriş qapısının baş tərəfində qoyulan kitabədə (şəkil 6) və yenə də Ordubad şəhərindəki Təkeşiyi (Yəhya bəy) məscidinin şərqdən giriş qapısının baş tərəfindəki kitabədə qalmışdır (52, s.73-74, 107-108; 83, s.80-83, 105-106; 84, s.105-110). 1571-1629-cu illərdə ömür sürmüşdür. 1587-ci ildə, 16 yaşında hakimiyyəti ələ almış, öldüyü günədək dövləti idarə etmişdir. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında I Şah Abbasa mənfi baxımdan yanaşılmış, o Azərbaycan Səfəvilər dövlətini farslaşdırılmaqda təqsirləndirilmişdir. Ancaq tarixi faktlar təsdiq edir ki, bu fikir yanlışdır. Artıq sübut olunmuşdur ki, Səfəvilər dövləti bütün varlığı ərzində (1501-1736), o cümlədən I Şah Abbasın dövründə (1587-1629-cu illər) Azərbaycan dövləti olmuşdur. Onun zamanında ölkədə Azərbaycan dili daha da inkişaf etmiş, sarayda, orduda, diplomatik yazışmalarda üstün mövqə tutmuşdur. I Şah Abbasın xarici ölkələrə təyin etdiyi səfirlərin əksəriyyəti türk əsilli diplomatlar olmuş, dövlət aparatında 32 mühüm vəzifə Qızılbaş əyanlarına tapşırılmışdı. Hətta paytaxt 1598-ci ildə

İsfahana köçürüldükdən sonra şəhərdə aparılan quruculuq işləri zamanı Təbriz şəhərinin planını əsas götürərək, gözəl ictimai və yaşayış binaları inşa etdirmiş, geniş xiyabanlar saldırılmış, aparılan inşaat – quruculuq işlərini əsasən azərbaycanlı sənətkarlar yerinə yetirmişdi. Təbrizlilərin yaşaması üçün İsfahanın cənub - qərbində şah Abbasabad adlı şəhər saldırmışdı (59, s. 717).

Qaynaqlarda adının əvvəlində “Adil hökmdar” və bu kimi başqa epitetlər yazılan, hətta “Həzrət-i əla şahı-yi Zillullah” (“Allahın kölgəsi olan əlahəzrət şah”) kimi dəyərləndirilən (59, s.32), adı şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində “cənnət məkan” epiteti ilə müşaiyə olunan, əcnəbi müəlliflərin əsərlərində adına “Böyük” epiteti əlavə edilən I Şah Abbas 42 illik hakimiyyəti dövründə keçirdiyi uğurlu islahatlar nəticəsində Səfəvilər dövlətinin itirilmiş qüdrətini bərpa etmiş, işğal olunmuş torpaqları geri qaytarmış, güclü bir dövlət yaratmışdır. O Naxçıvan bölgəsinə, xüsusi ilə Ordubada böyük diqqət və qayğı ilə yanaşmış, Ordubad şəhərini xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad etmişdi. Qədim zamanlardan Ordubada yaşayan Nəsrəddin Tusi nəslindən olan, bir müddət Ordubad şəhərinin kələntəri işləyən Hatəm bəy Ordubadını özünə baş vəzir təyin etmiş, ona “etimad əd – dövlə” ləqəbi vermişdi. Şah Abbas 1606-cı ildə Ordubada olarkən şəhəri soyurqal olaraq Hatəm bəy Ordubadiyə bağışlamışdı.

19 yanvar 1629-cu ildə vəfat etmişdir.

7. II Şah Təhmasib. Səfəvi şahıdır. Adı Naxçıvan şəhərindəki İmamzadə kompleksinə daxil olan türbənin (şəkil 7) inşası haqqında məlumat verən kitabəsində qalmışdır (72, s. 310-311). Kitabədə adı “Əbu Müzəffər şah Təhmasib Bahadır xan” kimi qeyd edilən, tarixdə II şah Təhmasib adı ilə tanınan bu adam Səfəvi şahı Sultan Hüseynin oğludur. 1722-1732-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Hakimiyyəti zamanı dövlət işlərini başlı – başına buraxmış, nəticədə

dövlətin bir sıra torpaqları itirilmiş, fərasətsizliyi üzündən Səfəvilər dövləti tənəzzülə uğramışdı. Artıq bu zamanlar özünün hərbi qabiliyyəti ilə seçilən sərkərdə Nadirqulu xanla şahın münasibətləri pozulmuş, aralarındakı ziddiyyətlər kəskinləşmişdi. Nadir – Təhmasib münasibətlərinin sonrakı inkişafı II Təhmasibin 1732-ci ildə Nadirqulu xan tərəfindən hakimiyyətdən kənarlaşdırılması ilə nəticələnmişdi. Kembric universitetinin professoru L. Lokhartin fikrincə, Nadirqulu xan “atası kimi qorxaq, qətiyyətsiz, asanlıqla təsir altına düşən, əyləncəyə, eyş – işrətə aludə olan, çox nadir hallarda hər hansı təşəbbüs göstərərəkən hökmən qeyri – düzgün yol tutan” (8, s. 408), “tamamilə cılızlaşmış Təhmasibin”, “Türkiyə və Rusiya ilə dövlətin maraqlarına zidd olan müqavilə bağlamasından onun devrilməsi üçün bəhanə kimi istifadə etdi” (8, s. 164) və o hakimiyyətdən salındı, azyaşlı oğlu taxta çıxarıldı.

8. Nadir Şah. Səfəvilər dövlətini əvəz edən Əfşarlar dövlətinin banisi və yeganə hökmdarıdır. Adı Ordubad şəhərinin qərb tərəfində yerləşən “Qoç qəbristanlığı”nda qeydə alınaraq tədqiq olunmuş başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfində həkk olunmuş kitabədə (şəkil 8) qalmışdır (52, s.91-92; 94, s.4-5). 18 noyabr 1688-ci ildə anadan olmuşdur. Həyatının gənclik illəri Səfəvilər dövlətinin tənəzzülü, bir sıra torpaqların, o cümlədən Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin osmanlılar, ruslar, əfqanlar tərəfindən işğal olunduğu dövrə təsadüf edir. Buna görə də ölkə ağır günlərini yaşayırdı. Belə bir şəraitdə, 1722-ci ildə Səfəvi taxtına çıxan II Şah Təhmasib artıq bu zamanlar hərbi istedadı ilə fərqlənən Nadiri Xorasanda öz canişini təyin edir. Az sonra bir – birinin ardınca böyük qələbələr qazanan Nadir orduda baş komandan vəzifəsini tutur. Əldə etdiyi böyük qələbələr Nadirin şöhrətini artırır, o sarayda böyük nüfuz qazanır. Nadir 1732-ci ildə II Şah Təhmasibi hakimiyyətdən salır və onun 8 aylıq oğlu, körpə uşaq Abbas Mirzəni III Şah Abbas adı ilə şah elan edir. Özü isə onun qəyyumu olur. Hakimiyyət faktiki olaraq

Nadirin əlində cəmləşir. 1736-cı ildə III Şah Abbasın müəmmalı şəkildə vəfatından sonra Nadir Muğanda çağrılan qurultayda şah elan olunur. Beləliklə, Səfəvilərin 235 il davam edən səltənətinə son qoyulur. Onu Nadir şahın mənsub olduğu Əfşar tayfasının adı ilə adlandırılan. Əfşarlar dövləti əvəz edir.

Tacqoyma mərasimindən sonra Nadir şahın atdığı ən mühüm addımlardan biri inzibati ərazi bölgüsündə dəyişiklik edilməsi oldu. Səfəvilərin yaratdığı Şirvan, Qarabağ, Çuxursəd və Təbriz bəylərbəylikləri ləğv edildi və “Azərbaycan” adlı vahid inzibati ərazi bölgüsü yaradıldı. Bütün Azərbaycan torpaqlarını əhatə edən bu ərazi Rusiya və Osmanlı imperiyası ilə həmsərhəd olduğundan oraya etibarlı adam kimi qardaşı İbrahim xan hakim (sipəhsalar) təyin edildi.

Hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra Nadir şah apardığı uğurlu müharibələrdə əldə etdiyi zəfərlərlə daha da şöhrətlənir, nüfuzu artır, dövləti möhkəmlənir. Onun fəthləri sırasında Hindistanın tutulması xüsusi yer tutur. Belə ki, o tabe olmaq istəməyən əfqanları əzdikdən, Heratı və Qəndəharı tutduqdan sonra Hindistana yürüş edir və 20 mart 1739-cu ildə Dehlini tutur. 700 milyon rupi dəyərində qənimət alınır. Dünyada məşhur olan “Kuhi - Nur” (“Nur dağı”) adlı məşhur brilyant da həmin qənimətlər sırasında idi.

Maraqlıdır ki, Ordubad şəhərində tədqiq olunan kitabədə Nadir şahın Hindistana yürüşündən bəhs olunur. Kitabədə “Nadir şah Hindistana getdi. 1151-ci il” (miladi, 21.04.1738-09.04.1739-cu il) sözləri qeyd olunmuşdur. Məlumdur ki, Nadir şah 1737-ci ildə Orta Asiya və Hindistana yürüşə başlarkən ölkənin qüvvələrini səfərbərliyə almış, İrəvandan Dərbəndə qədər olan ərazilərdə bütün hərbi qüvvələri özü ilə götürmüşdü. Kitabənin tarixi bu yürüşlə, daha doğrusu Dehlinin tutulması (20 mart 1739) ilə bir vaxta düşdüyündən və Nadir şahın Hindistana yürüşü xatırladığından ehtimal etmək olar ki, mərhum həmin yürüşün iştirakçısı olmuşdur (52, s. 91-92, 126-127). Burada

mərhumun ölüm tarixinin Nadir şahın Dehlini tutması ilə eyni vaxta təsadüf etməsi səbəbindən də həmin hadisənin mərhumun qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində qeyd olunması fikrindən də yan keçmək olmur. Fikrimizcə, ordubadlılar, o cümlədən kitabəni yazan və öz adını da orada qeyd edən həkkak Əbülqasim Nadir şahın Dehlini tutmasından xəbərdar olmuş və bu böyük hadisəni məxsusi olaraq kitabədə qeyd etmişlər (52, s.91-92).

Ancaq təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Nadirdən narazı qüvvələr bu böyük şəxsiyyətə, qüdrətli sərkərdəyə sui-qəsd hazırladılar. Nadir şahın şəxsi mühafizə dəstəsinin komandanı, qaynı oğlu Məmmədqulu xan, saray işləri idarəsinin rəisi Saleh xan bu işin əsas təşkilatçıları idi. Sui – qəsdçilər 21 iyun 1747-ci ildə gecə yarısı Nadir şahın yatdığı yerə - arvadı Cukinin çadırına daxil olmuş və Cukinin səsinə oyanan Nadir şah onlardan iki nəfərini öldürsə də ayağı çadırın ipinə ilişərək yıxılmış, bu zaman Saleh xan qılıncla vurub onun bir qolunu qoparmışdı. Məhəmməd xan Qacar isə onun başını kəsmişdi (23, s. 208-210). Beləliklə, dünyanın ən böyük sərkərdələrindən biri, “Şərqi Napoleonu” Nadir Şah Əfşarın həyatına son qoyulmuş, bundan sonra onun böyük dövləti dağılmışdı.

Əfşarlar dövləti çox az yaşasa da yaradıcısı Nadir Şah Əfşarın böyük hərbi məharəti sayəsində tarixdə böyük iz qoydu. Əfşarlar dövlətinin yaradılması, Nadir şahın hakimiyyətə gəlməsi ilə əfqanların, rusların, osmanlıların, özbəklərin və başqa əcnəbi xalqların ölkəyə təcavüzünə son qoyuldu. Nadir şah bütün xarici işğalçıları qovub dövlətin sərhədlərindən kənara çıxartdı. Bunlardan əlavə Nadir şah böyük fəthlərə imza atdı. Hərbi şüarı “döyüşdə ya düşmənə qalib gəlmək, ya da cəbhədə ölmək, geri çəkilmək olmaz!” olan bu dahi və qüdrətli sərkərdənin komandanlığı altında ordu böyük qələbələr qazandı, Hindistan, Əfqanıstan, Turan və İkiçayarasının bir hissəsi, Dağıstan, Gürcüstan və Buxara

Əfşarlar dövlətinə birləşdirildi. Hindistanı tutmaq müharibələr tarixində “Nadir şahın möcüzəsi” adlandırıldı (23, s. 205).

9. Heydərqulu xan. Naxçıvan Kəngərlilərinin tayfa başçısı, iri feodal, Naxçıvan xanlığının banisidir. Nəinki Naxçıvan bölgəsində, bütövlükdə Azərbaycanda və Yaxın Şərqdə çox məşhur olan, adı islamın müqəddəs kitabı Qurani – Kərimdə xatırlanan, Naxçıvan şəhərindən şərq tərəfdə yerləşən Əshabi – Kəhf ziyarətgahının məscidindəki kitabədə qalmışdır (54, s. 241).

1747-ci ildə Nadir şah Əfşarın qətlə yetirilməsindən sonra Heydərqulu xan Nadir şahın Naxçıvandakı nümayəndəsi Ağə Həsəni qovmuş və özünü müstəqil xan elan etmişdi. Onun dövründə xanlıq geniş ərazilərə malik olmuş (9428,7 kv.km), xeyli inkişaf etmişdi. O xanlığı möhkəmlətmək, xəzinənin gəlirini artıran ticarəti, sənətkarlığı inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirmiş, rabitə vasitələrini qaydaya salmış, köhnə körpüləri təmir etdirmiş, yeni körpülər saldırmışdı. Heydərqulu xan xanlığın gücünü düzgün qiymətləndirərək, fəal, ağıllı və uzaqgörən xarici siyasət yeridərək daha güclü xanlarla (məsələn, Pənahəli xan) yaxşı münasibətlər yaratmışdı. 1763 - cü ildə vəfat etmişdir.

10. Şükrulla xan. Naxçıvan xanlığının əsasını qoyan Heydərqulu xan Kəngərlinin oğlu, Naxçıvan xanıdır. Fasilələrlə Naxçıvan xanlığını bir müddət idarə etmişdir. Adı Əshabi – Kəhfın özü tərəfindən yazdırılan kitabəsində əks olunmuşdur (54, s. 241). Kərim xan Zəndin 1768-ci ildə imzaladığı fərmanla Şükrulla xan “Müstəqil xan”, yəni hakim tituluna layiq görülməklə yanaşı, bütün Kəngərli süvarilərinə sərkərdə təyin olunmuşdur. Bundan sonra tümən hakimi kimi şöhrət tapmışdır. Sənədlərdə o xanlığın ən ali məqamlısı, “uca iqballı”, xeyrixah hakim kimi təqdim olunur. Dövlət işlərində ən çox fayda verən və xanlıq əhalisinin ən çox hörmətini qazanmış hakim olan Şükrulla xan xanlığın tədbirli bir hakimi olmaqla yanaşı, həm də mahir bir hərbiçi idi. O atası

Heydərqulu xanın Naxçıvançay üzərində saldırdığı körpünü təmir etdirmişdir (30, s. 24). Kitabədən məlum olur ki, Əshabi – Kəhfin kitabəsi təbii qüvvələrin təsirindən zaman keçdikcə aşınaraq məhv olduğu üçün Şükrulla xanın əmri ilə onun üzə ayrı bir lövhəyə köçürülərək əvvəlki yerinə nəsb edilmişdir. Həmin vaxt kitabəni həkk edən həkkak bu xeyirxah əməlin sahibi Şükrulla xanın adını da kitabənin kənar haşiyəsində qeyd etmişdir. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Əshabi – Kəhfə Şükrulla xanın adını daşıyan bir məqam da vardır. Şükrulla xanın özü və ailə üzvləri Əshabi – Kəhfə ziyarətə gedərkən həmin yerdə düşərgə saldıqları üçün, oraya el arasında “Şükrulla xan taxtı” deyilmişdir (96, s. 97).

Kitabənin həkk edildiyi tarix (hicri qəməri, 1190-cı ilin səfər ayı/ 22.03 – 20.04.1776-cı il) təsdiq edir ki, həmin vaxt Naxçıvanı Şükrulla xan idarə etmişdir.

Şükrulla xan 1783-cü ildə müharibədə həlak olmuşdur (30, s. 24).

2. DÖVLƏT XADİMLƏRİ

11. Abid. Dövlət məmuru olmuşdur. Adı Ordubad şəhər mədrəsəsinin kitabəsi vasitəsi ilə elm aləminə məlum olmuşdur (54, s.328; 83, s.91). Hökmdarın katibi – dəvətdarı (mürəkkəb və yazı ləvazimatını daşıyan adam) olmuşdur. Oğlu Hacı Saleh Hacı Məhəmmədlə birlikdə Ordubad mədrəsəsinin inşasına sərkarlıq – başçılıq etmişdir. Görünür mədrəsə binasını inşa etdirən və kitabədə “Şah dövlətinin köməkçisi” (“zəhir əd-Dövlə”) titulu ilə təqdim olunan yüksək vəzifəli məmur Məhəmməd İbrahim tikdirdiyi təhsil ocağının inşasına rəhbərliyi saraydan yaxşı tanıdığı və inandığı, şahın dəvətdarı Abidin oğlu Hacı Salehə və Hacı Məhəmmədə həvalə etmişdir.

12. Böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülk. Yüksək vəzifəli dövlət məmuru olmuşdur. Qaynaqlara əsaslanaraq demək olar ki, orta əsrlər zamanı Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi Naxçıvanın da sosial-siyasi və mədəni-ideoloji həyatında ali müsəlman ruhani təbəqəsinə mənsub adamların özünəməxsus yeri və mövqeyi olmuşdur. Azərbaycanın orta əsrlər feodal cəmiyyətini ruhanilərsiz təsəvvür etmək mümkün deyildir. Bütün islam dünyasında olduğu kimi Azərbaycanda da müsəlman ruhaniləri təhsil sistemində aparıcı qüvvə olmuş, sufi xanəqahlarına rəhbərlik etmiş, dövlət aparatında yüksək vəzifələr tutmuş, ticarətin inkişafına köməklik göstərmiş, ölkənin idarə olunmasında təmsil olunmuş, əhali arasında ağsaqqallıq missiyasını yerinə yetirmişlər.

Sıralarında Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkirlərindən S.Ə.Şirvani, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev və başqaları tərəfindən amansız tənqid atəşinə tutulan din xadimləri olsa da onların çoxu heç də ateizmlə məşğul olan materialist tarixçilərin iddia etdiyi kimi fırıldaqçı, şarlatan, müftəxor, fanatik, xurafata və köhnəliyə, gericilliyə meyilli cəhəlpərəst adamlar deyil, dövrün və zamanənin hadisələrindən baş çıxaran tarixi proseslərə dərinləndən nüfuz

edən, humanist, alicənab, açıqfikirli, elm, təhsil, mədəniyyət sahəsində xüsusi xidmətləri olan, inzibati dövlət aparatında yüksək mənsəb sahibi kimi ölkənin idarə olunmasında yaxından iştirak edən şəxsiyyətlər – ruhani alimlər olmuşlar.

Orta əsrlərdə müsəlman ruhaniləri bir qayda olaraq dövlətin idarə olunmasına cəlb olunmuş, bir sıra dini və dünyəvi vəzifələri icra etmişlər. Bürokratik dövlət aparatının müxtəlif pillələrində qərar tutan bu adamların içərisində vəzirlər və sədrilər də olmuşdur. Bunu təsdiq edən ən sanballı qaynaqlardan biri Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında qeydə alınmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsidir (şəkil 12.). Yaşıl rəngli daşdan hazırlanmış başdaşı (ölçüsü: 50x42x6 sm) üzərində ərəb dilində nəsx xətti ilə altı sətirdə həkk edilmiş kitabənin mətni belədir: “Bu bağça böyük sədr, Rükən əd-Din amid əl-Mülkün – onun yatağı sərin olsun – qızı, mərhumə, günahları bağışlanmış xanım Əta Mülkündür. Onun ölümü səkkiz yüz on birinci il, məhərrəmin on ikisində [baş verdi]” (43, s.14; 94, s.42-43).

Hicri qəməri təqviminə il 811-ci il miladi ilə 07.06.1408-ci ilə müvafiqdir.

Kitabədən göründüyü kimi epitafiyada mərhumə xanım Əta Mülkün atası Rükən əd-Din “böyük sədr” və “amid əl-Mülk” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titullar onun yaşadığı dövrdə görkəmli din xadimi, ali müsəlman ruhani təbəqəsinə mənsub bir adam kimi feodal dövlət aparatında tutduğu yüksək vəzifə və mənsəbdən xəbər verirlər.

Məlumdur ki, dini titulu olan “böyük sədr”i məşhur ruhani alimlər daşıyır və dövlət aparatında tutduğu vəzifəyə görə əsas şəxslərdən biri hesab olunurdular. Orta əsr müəlliflərinə əsaslanaraq demək olar ki, qaynaqlarda sədr, sədr əl-əzəm, sədr əl-müəzzəm, sədr əl-kəbir və s. şəkildə təqdim olunan sədrilər bütün dövrlərdə eyni funksiyaya malik olmamışlar. Səlsuqilər zamanından mövcud olan sədr

vəzifəsinin funksiyası müəyyən vaxtlarda dəyişilsə də bütün orta əsrlər boyu feodal dövlət aparatında mühüm vəzifələrdən biri olmuşdur.

Səlcuq sultanı Məlikşah ruhanilərin öz işlərindən ötrü divan məmurlarına müraciət etməsinin qarşısını almaq məqsədilə ən görkəmli ruhanilərdən birini sədr təyin etmişdi ki, o ruhanilərin ərizə və şikayətlərinə baxsın. Ümumiyyətlə, bu dövrlərdə sədrilər ruhani alimlərdən təyin edilir və vəqf mülkiyyətini idarə edirdilər (101, s. 18; 35, s.40). Onlar müsəlman ruhanilərinin başında durur, bir sıra dini məsələlərin həlli ilə məşğul olurdular. Məhəmməd Hinduşah Naxçıvanının verdiyi məlumata görə nisbətən sonrakı dövrlərdə sədr əl-əzəm və sədr əl-müəzzəm titulları bəzi əyanlara, sənətkar təşkilatlarının başçılarına, mühtəsiblərə, müəllimlərə və tacirlərə verilən titullar olmuşdur (32, s.75).

Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət aparatında hökmdar və əmir əl-üməradan sonra üçüncü yeri sədr-əzəmlər tuturdu. Onlar müsəlman ruhanilərinə rəhbərlik edir, vəqf mülkiyyəti və onların gəlirləri, mədrəsələr, xeyriyyə təşkilatları və s. idarəsi ilə məşğul olurdular. Sədr və sədr-əzəm vəzifələrini epigrafiq abidələr əsasında dərinlən araşdıran Azərbaycan MEA-nın müxbir üzvü M.Nemət qeyd edir ki, baş sədr şəriət işlərində bütün vəzifələrə cavabdeh şəxsləri, ocümlədən icma rəhbərlərini, seyyidləri, alimləri, müdərrişləri, şeyxüislamı, pişnamazları, hafizləri, vəzirləri, qazıları, mühtəsibləri, mütəvəlliləri, mustoufiləri, vəqf mülkiyyətini idarə edənləri vəzifəyə təyin və azad edirdi. Qeyd olunan vəzifə sahibləri hər hansı bir işi yerinə yetirərkən baş sədrə razılaşmalı idilər (82, s.75).

Orta əsr qaynaqlarına söykənərək tarix elmləri doktoru Ş. Fərzəliyev qeyd edir ki, tarixçilərin əksəriyyəti bu vəzifəni “yüksək vəzifə” adlandırmışdır (16, s.47). Şirvanşah Fərrux Yasarın zamanına, hicri 879-cu ilə (miladi 1474-cü il) aid bir əlyazma sənədində Şirvanşah sədrilərin köməyi olmadan

rəiyyəti və digər təbəçilikdə olanları itaətdə saxlamağın mümkün olmadığını qeyd etməklə, sədrləri, ümumiyyətlə, ruhaniləri “dövlətin sütunları” adlandırır (85, s.64). Epiqrafik abidələrin məlumatları şahidlik edirlər ki, Şirvanşahlar dövlətində hökmdardan və baş komandan sayılan sipəhsalardan sonra üçüncü vəzifəni kitabələrdə “sədr əl-Möhtərəm”, “sədr əl-əzəm” kimi qeyd olunan baş sədrlər tuturdu (87).

Azərbaycan Səfəvi dövləti yarandıqdan sonra da sədr vəzifəsi saxlanılmış və əmir əl-üməradan sonrakı yer ona məxsus olmuşdur. O dini idarəyə rəhbərlik etmiş və antifeodal bədətçi hərəkatların qarşısının alınması, kökünün kəsilməsi, habelə hər yerdə şiəliyin mövqələrinin yayılması, möhkəmlənməsi üçün məsuliyyət daşımışdır (12, s.230-231). Orta əsr mənbələrində sədrlərin “mövlana” titulu daşınması, hərbi səfərlərdə və döyüşlərdə iştirak etməsi və s. haqqında məlumatlar vardır.

Qaynaqların məlumatlarında müxtəlif dövrlərdə, ayrı-ayrı dövlət aparatlarında mövcud olan sədr vəzifələrinin funksiyalarının bir-birindən fərqlənməsi haqqında faktlar vardır. Məsələn, “Name-yi nami” əsərinin müəllifi Xandəmir “sədrlərin vəzifəsi hər dövrdə və hər bir hökmdarın xidmətində müxtəlif olmuşdur” - deyərək məlumat vermişdir (16, s.49; 101, s.42).

Qeyd olunduğu kimi böyük sədr vəzifəsini daşıyan Rükən əd-Dinin adı hicri qəməri təqvimilə 811-ci ildə (miladi ilə 1408-si il) vəfat etmiş qızı xanım Əta Mülkün epitafiyasında qalmışdır. Bu məzar kitabəsində o “amid əl-Mülk” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Orta əsrlər zamanı bu titulu dövlət aparatında yüksək vəzifə tutan adamlar daşıyırdılar. Bu titul haqqında söhbət açan tacik alimi A. Muxtarov yazır ki, orta əsrlərdə “amid” yüksək vəzifəli şəxslərə ünvanlanan titul idi və “mülk” sözü ilə birlikdə verilir. Məsələn “şərəf əl-Mülk” – “hakimiyyətin şərəfi”, “amid əl-Mülk” – “hakimiyyətin dayağı” və s. (80, s. 83).

Orta əsr qaynaqlarına söykənərək akademik Z. Bünyadov göstərir ki, XII-XIII yüzilliklərdə “amid əl-Mülk” dövlət aparatında vəzirlərə verilən titul olmuşdur. Azərbaycan Atabəyləri və Xarəzmşah Anuştəkin dövlətlərində vəzir dövlət başçısının birinci məsləhətçisi və bütün bürokratik aparatın rəhbəri olmaqla sarayda ikinci şəxs olmuşdur (3, s.177; 76, s.93). Ancaq vəzirlərin vəzifəsi həmişə belə yüksək olmamış, müxtəlif dövrlərdə dəyişilmiş, ayrı-ayrı dövlət aparatlarında fərqli məzmun kəsb etmişdir.

XV əsr Azərbaycan feodal dövlət aparatında üçüncü yeri baş vəzir tuturdu. Orta əsr qaynaqları bu vəzifəni “padşahın ürəyi, əli, dili, gözü və qulağı” kimi dəyərləndirir (35, s. 42). Teymurilər dövründə 4 vəzir olduğunu söyləyən S. Onullahi bu vəzirlərin eyni ilə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlət aparatlarında fəaliyyət göstərməsini qəti şəkildə söyləməsə də həmin dövlətlərdə vəzir vəzifəsinin olduğunu qeyd etmişdir (35, s.42).

Bu dövrlərdə baş vəzirlər dövlət gəlirləri və maliyyə işlərini idarə edir, ölkənin xarici işləri ilə məşğul olur, mülki inzibati idarələrə başçılıq edirdilər (16, s.53). Orta əsr tarixçisi Həsən bəy Rumlu dövlətin bütün mali və mülki işlərinə rəhbərliyin baş vəzir tərəfindən həyata keçirildiyi haqqında məlumat vermişdir (100, s. 581; 16, s. 53-54). Onlar “sədr”, “dəstur”, “xoca-yi bozorq” titullarını daşıyırdılar (3, s.178; 76, s. 93). Bizim bəhs etdiyimiz Rükən əd-Din amid əl-Mülk də qızının məzar kitabəsində “böyük sədr” titulu ilə təqdim edilmişdir.

Orta əsrlər zamanı baş vəzirlərin bəzən sədrlərə aid işləri də idarə etməsinə dair faktlar mövcuddur. Vəzirlərin funksiyasından danışarkən Ş. Fərzəliyev qeyd edir ki, dini işlərlə əsasən sədrin məşğul olmasına baxmayaraq bəzən baş vəzir sədarəti də öz hökmü altına alırdı (16, s.55).

Deyilənlərə və daşdığı titullara əsasən belə bir nəticəyə gəlmək tamamilə mümkündür ki, “böyük sədr” Rükən əd-Din

“amid əl-Mülk” XIV yüzilliyin sonu – XV yüzilliyin əvvəllərində Azərbaysan feodal dövlət aparatında vəzir vəzifəsini tutmuş, görkəmli ruhani alim olduğu üçün “böyük sədr” titulu almış və vəzirlik vəzifəsinə aid olan işləri yerinə yetirməklə bərabər sədarətə aid vəzifələri də öz əlində birləşdirmişdir.

13. Div Xan Bulqar Bahadır. Böyük tayfa başçısı, hərbcı olmuşdur. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan bölgəsində yaşamış görkəmli şəxsiyyətlərdən biri də Div xan Bulqar Bahadır olmuşdur. Bu görkəmli şəxsiyyətin – sərkərdənin adı vaxtilə Şahbuz bölgəsinin şimalında yerləşən Keçəldağın ətəklərində, Qanlıgölün yaxınlığında yerləşən “Böyük Qəbirli” adlı qəbristanlıqda qeydə alınmış məzar kitabəsinin (şəkil 13) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Azərbaycan ərazisində müxtəlif vaxtlarda yaradılmış maddi-mədəniyyət və tətbiqi-sənət nümunələrinin, o cümlədən qəbirüstü xatirə abidələrinin sovet hakimiyyəti illərində bədxah və nankör qonşularımız ermənilər tərəfindən oğurlanıb indiki Ermənistana aparılması sübuta ehtiyacı olmayan bir həqiqətdir. Tarixən Azərbaycana məxsus olan, hazırda isə qondarma Ermənistan Respublikası yerləşən qərb torpaqlarımızda dövrümüzədək gəlib çatan qəbirüstü abidələr isə ya vandalcasına məhv edilmiş, yaxud da üstlərində əməliyyatlar aparılaraq “erməniləşdirilmişdir”.

Ermənilər tərəfindən oğurlanıb aparılmış və ya məhv edilmiş qəbirüstü abidələrdən biri də Div xan Bulqar Bahadur məxsus olan xatirə abidəsidir. Bu abidə vaxtilə həmin ərazidə olarkən görkəmli alim, arxeoloq Vəli Əliyevin diqqətini cəlb etmiş və o abidə üzərindəki kitabənin estampını götürmüşdür. Həmin estampı hörmətli alim 1979-cu ildə tədqiq etmək üçün mənə təqdim etmiş və abidə qeydə alınan yerdə üstündə kitabə olan çoxlu daş qoç və qoyun heykəli, sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələri olduğunu söyləmişdi. Ona görə də biz bu abidənin sorağı və başqa abidələr qeydə almaq ümidi ilə

Naxçıvan Elm Mərkəzi arxeoloji ekspedisiyasının üzvləri ilə qeyd olunan əraziyə səfər etsək də ümidlərimiz puça çıxdı. “Böyük Qəbirli”, “Kiçik Qəbirli” və “Matəm ağacı” adlanan məzarlıqlarda sadə və bəsit formada yonulmuş sənduqə formalı bir neçə qəbirüstü nümunədən başqa diqqətəlayiq bir abidə yox idi. Ərazidə olarkən biz yaxınlıqdakı Gömür kəndindən gəlib dərman bitkiləri toplayan qadınlardan öyrəndik ki, ermənilər bir neçə ay bundan əvvəl helikopterlə buraya gəlmiş, tarixi və bədii tərtibat cəhətdən diqqəti cəlb edən abidələri götürüb aparmış, qalan abidələrin bir hissəsini isə məhv etmişlər.

Hazırkı vaxtda maddi mədəniyyət nümunələrimizin ermənilər tərəfindən mənimsənildiyi, bir sıra torpaqlarımızın işğal edilməsindən şirniklənərək yeni ərazilər, xüsusilə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvana qarşı iddialar irəli sürüldüyü bir zamanda xalqımızın torpağa vurulduğu möhür olan bu qəbirüstü abidələrin tədqiq edilib elmi ictimaiyyətə çatdırılması çox vacibdir. Həmçinin bu abidələrin məhv edildiyi və ya “erməniləşdirildiyi”, ümumiyyətlə onlara əlimizin çatmadığı bir vaxtda bu məsələ daha çox aktuallaşır. Məhz bunu və tariximiz üçün böyük elmi əhəmiyyətini əsas tutaraq vaxtilə müəllimim və dostum, AMEA-nın müxbir üzvü, professor V.Əliyevin mənə təqdim etdiyi estamp əsasında kitabənin nəşr etdirilməsini və elmi dövriyyəyə daxil edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Şarkofaqlı, səthi balıqbeli formada boz rəngli daşdan düzəldilmiş sənduqə formalı bu abidənin (ölçüsü:115x60x35sm) yan tərəfində iki sətirdə yazılmış kitabənin mətni belədir: “Divğan Bulqar Bahadır. Kömək Allahdandır...və səbr kədəri nurlandırır (yüngülləşdirir)”.

Kitabənin üzərində tarix yoxdur. Ancaq bir sıra oxşar xüsusiyyətlərinə, həmçinin Naxçıvan ərazisinin digər yerlərində rast gəlinən, xüsusi ilə qonşu Zəngəzur mahalının Urud kəndində son dövrlərdə qalan və tarixləri məlum olan

eyni tipli abidələrlə hərtərəfli müqayisə edərək onu XVI əsrə aid etmək olar.

Kitabədə qeyd olunan “Div ğan Bulqar Bahadur” sözləri diqqəti cəlb edir. Aydın olur ki, xatirəsinə sənduqə tipli qəbirüstü abidə hazırlanmış “Div ğan” – “Div xan” ləqəbli Bulqar Bahadur eramızın hüdudlarında Volqa çayı sahillərindən hərəkət edərək Şimali Qafqaz vasitəsilə bir neçə mərhələdə və istiqamətdə Cənubi Qafqaza gəlmiş Bulqar tayfalarından bir qövmün başçısı olmuşdur. Qaynaqlar təsdiq edir ki, Cənubi Qafqaza gələn bulqarlar bir sıra yerlərdə, o cümlədən Qars ətrafında, Azərbaycanın bəzi bölgələrində, o cümlədən Ordubad rayonunun Vənənd kəndində məskunlaşmışlar. Onlar Cənubi Qafqazın ictimai – siyasi həyatında mühüm rol oynamış, hətta Qars yaxınlığında 962-1064-cü illər arasında mövcud olan “Vənənd bəyliyi” adlı dövlət qurumu yaratmışlar (67, s. 6). Bu abidə təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsinə gələn bulqar türk tayfalarının bir hissəsi Şahbuz bölgəsinin şimal hissəsində, özünün gözəl təbiəti və yaylaqları ilə seçilən, heyvandarlıq və maldarlıq üçün çox yararlı olan ərazilərdə məskunlaşaraq orada yaşamışlar. XVI yüzillikdə bu tayfanın başçılarından biri Bulqar Bahadur olmuşdur. Bu kitabə bulqar tayfalarının qeyd olunan ərazidə məskunlaşmasını təsdiq edən ilk etibarlı qaynaqdır.

Mərhumun adına əlavə olunmuş “Div ğan” - “Div xan” ləqəbi isə göstərir ki, o Səfəvi şahlarının xidmətində olmuş, öz qəhrəmanlığı, şücaəti, cəsarəti, igidliyi, gücü ilə diqqəti cəlb etmiş və Səfəvi şahları tərəfindən bu ləqəbə layiq görülmüşdür. Qaynaqlar şahidlik edirlər ki, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə “xan” və “sultan” titulu alan hərbi əyanlar, əmirilər adlanırdı. “Xan” və “sultan” titulu Səfəvilər zamanında fərdi hesab olunaraq əmirilərə yaşadığı dövr üçün verilirdi və irsi deyildi (89, s. 99). Ancaq burada bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, I Şah İsmayılın dövründə və I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin əvvəllərində “sultan” titulu daha çox verilirdi

(məsələn, Çuxa sultan, Div sultan, Çayan sultan, Köpək sultan, Quduz sultan və s.). Ancaq zaman keçdikcə, “xan” titulunun xüsusi çəkisi artır və I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ikinci yarısında və sonrakı dövrlərdə “sultan” titulundan üstün hesab olunmağa başlayır (89, s.100).

XVI-XVII əsrlərdə Səfəvi şahları öz əmirlərinə - tayfa başçılarına bu titulları bir sıra fəxri ləqəblərlə yanaşı verirdilər. O cümlədən bir sıra əmirlərə “sultan” və “xan” titulu ilə yanaşı “Div” ləqəbi də verirdilər. Məsələn, Qızılbaş tayfa əmirlərindən biri olan Əli bəy “Div-sultan” ləqəbi ilə məşhur idi (21, s.15).

Qeyd edildiyi kimi bizim bəhs etdiyimiz kitabədə mərhum Bulqar Bahadur “Div-xan” ləqəbi ilə təqdim olunmuşdur. Görünür, o hərbi qabiliyyəti ilə müharibələr zamanı fərqlənmiş, gücü, şücaəti və igidliyi ilə Səfəvi şahlarının diqqətini cəlb edərək rəğbətlərini qazanmış və “Div xan” titulu ilə mükafatlandırılmışdır. Bütün bunlara əsasən demək olar ki, Div xan Bulqar Bahadur Səfəvi ordusunda xidmət etmiş, sərkərdə olmuşdur.

I Şah İsmayıl dövründə geniş yayılan “sultan” titulundan fərqli olaraq Bulqar Bahadura “xan” titulu verilməsi təsdiq edir ki, o I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin II yarısında Səfəvilərə xidmət etmiş və o zaman daha hörmətli sayılan “xan” titulu ilə təltif olunmuşdur. Bu fikrə əsasən kitabənin tarixini təxminini də olsa dəqiqləşdirmək və onu XVI yüzilliyin II yarısına aid etmək olar.

14. Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndi. Dövlət məmurudur. Adı Ordubad rayonunun Vənənd kənd qəbiristanlığında, özünəməxsus məzar kitabəsində qalmışdır (47, s. 24-25) (şəkil 14). Kitabədə o “Atabəy” titulu ilə təqdim olunmuşdur. XI yüzillikdə, Səlcuqlar zamanından meydana çıxan bu titulu daşıyan adamlar müsəlman Şərqiyyənin sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, hətta XII yüzillikdə iri və güclü dövlətlər yaratmışdır (məsələn, Azərbaycan Atabəyləri

dövləti). Moŋqol istilasından sonra təcricən irsi xarakter alan, əvvəlki kimi nüfuzlu olmasa da mərhumun yaşadığı XV əsrdə də mövcud olan bu titulu daşması Əbu Məhəmmədin yaşadığı cəmiyyətdə müəyyən mənsəb sahibi olmasını göstərir.

15. Əmir Bədi ül- Mülk. Hərbçi – sərkərdə olmuşdur. Adı Ordubad şəhərindəki «Malik İbrahim» qəbiristanlığında dəfn olunmuş qızı Ziba xanımın məzar kitabəsində (şəkil 15) aşkar edilərək elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (43, s. 15; 42, s. 34). Kitabədə Bədi ül- Mülk “əmir” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Orta əsrlərdə bu titulu yüksək rütbəli hərbçilərə, sərkərdələrə verilir. Əmirlərin içərisindən seçilib təyin edilən əmir əl-üməra orduda baş komandan olmaqla dövlət aparatında aparıcı simalardan biri sayılırdı. Buradan aydın olur ki, XV yüzillikdə yaşamış Əmir Bədi ül-Mülk dövlətdə hərbi işlərə baxmış, ordu birləşmələrinə rəhbərlik etmişdir.

16. Əmir Ərəbşah. Hərbçi – sərkərdə olmuşdur. Adı Əlincəçay xanəqahının yanında dəfn olunmuş qızı Qureyş Şahbanuya məxsus məzar kitabəsi (şəkil 16.) vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur (44, s. 34; 93, s. 58; 54, s. 82). Hicri 848/1444-45-ci ilə aid kitabədə mərhumənin atası Ərəbşahın adına “əmir” titulu əlavə olunmuşdur. Deməli, XIV əsrin sonu XV əsrin I yarısında yaşayan Əmir Ərəbşah hərbi işlə məşğul olmuşdur. Orta əsr qaynaqlarında bizədək Ərəbşah adlı bir neçə əmirin adı gəlib çatmışdır. Qəti şəkildə söyləmək mümkün olmasa da, Naxçıvan ərazisinin Qaraqoyunlu dövlətinin tərkibində olmasını, Qaraqoyunlu hökmdarı Cahənşahın zamanında bölgədə quruculuq işlərinin aparıldığını, hətta həmin vaxt möhtəşəm memarlıq abidələrinin inşa edildiyini nəzərə alaraq, qəti şəkildə olmasa da demək olar ki, Qureyş Şahbanunun atası əmir Ərəbşah Qaraqoyunlu sarayında divan əmiri işləyən əmir Ərəbşahla eyni adamdır.

17. Əmir Mehr. Hərbçi – sərkərdə olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Vənənd kəndinin cənub tərəfində yerləşən qəbiristanlıqda dəfn olunmuş oğlu ustad Qasımın məzar kitabəsi

(şəkil 17) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (47, s.22-23; 55, s.37-38). Kitabədə “Əmir” titulu ilə təqdim olunması onun yaşadığı dövrdə hərbi işlə məşğul olduğunu göstərir. Oğlu ustad Qasımın vəfat tarixinə əsasən məlum olur ki. Əmir Mehr XIV yüzilliyin II yarısı – XV yüzilliyin I yarısında yaşamışdır.

18. Əmir Mənsur. Hərbçi-sərkərdə olmuşdur. Adı Ordubad rayon Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə və nümayiş etdirilən sənduqə tipli mərmər qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş məzar kitabəsi (şəkil 18) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (43, s.25). Kitabədə mərhum Mənsur “əmir” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titulla orta əsrlərdə görkəmli hərbiçilərə müraciət edilirdi. XV yüzillikdə yaşamışdır. Kitabənin məzmunundan aydın olur ki, Əmir Mənsur gənc yaşlarında, 1495-ci ildə vəfat etmişdir. XV əsrin ikinci yarısında yaşamış bu şəxsiyyətin həyatının əsas hissəsi Ağqoyunlu dövlətinin hökmranlığı dövrünə təsadüf edir. Qaynaqların məlumatına görə Ağqoyunlu dövlətində əmirilər “əzəmətli əmir”, “böyük əmir” və “əmir” deyilən üç qrupa bölünürdü (16, s.59). Mərhum əmir Mənsur gənc yaşlarında bu rütbəyə yüksəlmiş, ancaq tez vəfat etdiyi üçün “böyük əmir” və “əzəmətli əmir” titullarını qazana bilməmişdir. Vəfatından sonra hörmətli şəxs kimi Ordubad Came məscidinin yanında dəfn olunmuşdur.

19. Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami. Hərbçi, Teymur qoşunları tərəfindən mühasirəsi zamanı Əlincəqalanın kutvalı (rəisi) olmuşdur. Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində indiyədək gəlib çatan epiqrafik abidələr – kitabələr orta əsrlər zamanı bölgədə yaşayan görkəmli şəxsiyyətlər, onların yaşadıkları dövrdə tutduğu mövqe haqqında çox əhəmiyyətli faktlar təqdim edirlər. Belə şəxsiyyətlərdən biri də Əmir Seyyid Əhməd Oğulşamidir. Əmir Seyyid Əhməd Oğulşamının adına Azərbaycanın epiqrafik abidələri sırasında yeganə olaraq Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin qərb tərəfində,

Əlincəqalanın ətəyində yerləşən türbənin içərisində saxlanan dörd sətirdə ərəb dilində həkk edilmiş kitabədə (şəkil 4) rast gəlinir. Kitabədə qeyd olunur ki, “bu şərəfli qübbənin (günbəzin, türbənin) bina olunmasına mərhum, xoşbəxt şəhid, əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğlu, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd vəfat etmiş oğlu Əmirxan üçün ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadır xan zamanında – Allah onun hökmranlığını əbədiləşdirsən – əmr etmişdir. Və adı çəkilən bani (yəni Hacı Məhəmməd) dəvət edən məqbərəyə ... əkilmiş yer... bu dəfn yeri olan günbəzə ildə ... vəqf etmişdir” (46, s.23-27; 44, s.43-44; 83, s.66).

Kitabənin tarix yazılmış hissəsi sınıb itdiyi üçün onun nə vaxt yazıldığını və abidənin inşa tarixini dəqiq təyin etmək mümkün olmamışdır. Ancaq mətndə əks olunan faktlara əsasən onun dövrünü təxmini də olsa müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. Kitabədən aydın olur ki, günbəz “ən böyük sultan, Sultan Cahanşah Bahadır xan zamanında” Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğlu Sahib əl-Əzəm Hacı Məhəmməd tərəfindən oğlu Əmirxanın xatirəsinə inşa etdirilmişdir. Məlumdur ki, Qaraqoyunlu hökmdarı, “Həqiqi” təxəllüsü ilə şerlər yazan Cahanşah 1435-1467-ci illərdə hakimiyyətdə olmuşdur. Deməli, günbəz onun hakimiyyəti zamanı, qeyd olunan zaman çərçivəsində inşa edilmişdir.

Orta əsr qaynaqlarında kitabədə adları qeyd olunan şəxsiyyətlərdən Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami haqqında müəyyən məlumatlar qalmışdır. Məlumdur ki, 1386-cı ilin baharında Azərbaycan ərazisinə daxil olan və bir sıra şəhərləri tutan Əmir Teymurun qoşunları 1387-ci ilin payızında Əlincəqalanı mühasirə etdi. Həmin vaxt Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədin ailəsi, o cümlədən oğlu Məlik Tahir də qalada idi. Çünki, Orta Asiya fəthi Əmir Teymurun Azərbaycana hücumu zamanı Cəlairi hökmdarı Sultan Əhməd dövlətin xəzinəsini, oğlu Məlik Tahir başda olmaqla ailəsini və yaxın adamlarını Əlincəqalada yerləşdirmişdi. 300-ə yaxın döyüşçüsü

olan qalanın müdafiəsi Məlik Tahirə, kutvallığı (qala rəisi) isə əvvəlcə Xacə Gövhərə, onun ölümündən sonra Əmir Altuna, Əmir Altunun qətindən sonra isə Seyyid Əhməd Oğulşamiyə tapşırılmışdı.

Əmir Teymurun tarixçisi Şərafəddin Əli Yəzdinin Əmir Teymurun həyatına, fəaliyyətinə və yürüşlərinə həsr etdiyi “Zəfərnəmə” əsərindən aydın olur ki, Şəki hakimi Seyyid Əli mühasirədən cana gəlmiş və sümüyünə bıçaq dirənmiş Sultan Tahiri xilas etmək məqsədilə Əlincəyə gəlmişdir.... Onlar Əlincə divarlarına çatanda Sultan Tahir qaladan enmiş və onlara qoşularaq çıxıb getmişdir. Bundan sonra qalanın müdafiəsinə Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami rəhbərlik etmişdir.

Tarixçinin verdiyi bu məlumatdan aydın olur ki, kitabədə adı qeyd olunan Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami Əlincə qalasının müdafiəsində iştirak edən, bir müddət isə müdafiəyə rəhbərlik edən sərkərdələrdən olmuşdur. Təsadüfi deyildir ki, haqqında bəhs olunan kitabədə o orta əsrlər zamanı qoşun başçılarından və sərkərdələrin daşdığı “əmir” titulu ilə təqdim olunmuşdur.

Adı çəkilən qaynaq bu şəxsiyyətin aqibəti haqqında da dəqiq məlumat verir. Orada qeyd olunur ki, Teymur ordusu Sivas və Şam tərəfə gedəndə Əmirzadə Miranşahın qoşunundan Şeyx Məhəmməd Daruğa və Əmirzadə Şahruxun ləşkərindən Firuzşah göstərişə əsasən Əlincəqalaya getmiş və qalanın mühasirəsini davam etdirmişlər. Həmin vaxt qalanın adamları boğaza gəlmişdilər. Belə ki, onlardan bir az adam qalmışdı. Zəiflikdən köhnə dəri, gön və onun kimi şeylərdən yaşamaq üçün vacibli azuqə hazırlamışdılar ki, o da qalmamışdı. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq qalanın kutvalı (rəisi) Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami son ana qədər müqavimət göstərsə də, nəticədə onu tutub aləmpənah dərgaha (Əmir Teymurun hüzuruna) yollamışdılar (58, s.65). Beləliklə, qala tutulmuş, onun müdafiəsinə rəhbərlik edən Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami isə əsir götürülərək Əmir Teymurun

hüzuruna göndərilmişdi. Həmin vaxt Bağdadda olan Əmir Teymur Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami buraya gətirildikdən sonra onun qətlinə fərman vermişdi. Beləliklə, Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami Bağdadda edam edilmişdi. Əlincəqalanın süqutu 1401-ci ildə olduğundan ehtimal etmək olar ki, Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami həmin ildə qətlə yetirilmişdir. Qətlə yetirilməsi səbəbindəndir ki, kitabədə o “xoşbəxt şəhid” titulu ilə təqdim olunmuşdur.

Kitabədə Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğlu Hacı Məhəmmədin adına “sahib əl-əzəm” titulu əlavə olunmuşdur. Bu titul onun yaşadığı dövrdə tutduğu yüksək mənsəb və mövqedən xəbər verir. Orta əsrlər zamanı əsasən vəzirlərin daşdığı bu titula əsasən Hacı Məhəmmədin vəzir olmasını söyləmək olar. Kitabənin tarixi Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanına təsadüf etdiyi üçün demək olar ki, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd Qaraqoyunlu sarayında yüksək mənsəb sahibi, vəzir olmuşdur. Bu fikri möhkəmləndirən qaynaqlardan biri də Hacı Məhəmmədin inşa etdirdiyi günbəzin gözəl bir memarlıq abidəsi olmasıdır. XV əsrdə belə bir xatirə abidəsini inşa etdirmək hər adama müyəssər olan iş deyildi. Övladının xatirəsinə bu cür abidə tikdirən adam, şübhəsiz ki, böyük imkanlara, var-dövlətə malik olmuşdur. İnşa etdirdiyi türbəyə əkilmiş yer və s. vəqf etməsi də sahib əl-əzəm Hacı Məhəmmədin dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən və yüksək mənsəb sahibi, ehtimal ki, vəzir olmasından xəbər verir (bax: №21, Hacı Məhəmməd).

Hacı Məhəmmədin oğlu Əmirxanın Xanəgah kəndində dəfn olunmasına, atası tərəfindən onun qəbri üstündə möhtəşəm türbə tikdirilməsinə əsasən demək olar ki, onlar nəsilliklə əslən Naxçıvan torpağından, ehtimal ki, Xanəgah kəndindən olmuşlar. Hacı Məhəmmədin atası Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin Əlincəqalanın müdafiəsində iştirak etməsi, hətta bir müddət qalanın kutvalı (qala rəisi) olması da bu fikri gücləndirir.

20. Əmir Şahmənsur. Hərbçi – sərkində olmuşdur. Adı elm aləminə Əlincəqay xanəgahı yanında torpağın altından aşkar edilmiş özünəməxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki 1493-cü il tarixli məzar kitabəsindən (şəkil 20) məlum olmuşdur (93, s. 57-58; 54, s. 84). Kitabədə o “əmir” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Hicri 898/1493-cü ildə vəfat etməsinə əsasən demək olar ki, əmir Şahmənsur XV yüzillikdə orta əsr Ağqoyunlu feodal dövlət aparatında mühüm vəzifə və mənəb sahibi olmuşdur.

Kitabədə Əmir Şahmənsurun atası Xəlifənin də adına “Əmir” titulu əlavə olunmuşdur. Bu isə Əmir Xəlifənin də yaşadığı dövrdə hərbi işlə məşğul olduğunu və görkəmli hərbçi kimi tanındığını göstərir.

21. Hacı Məhəmməd. Görkəmli dövlət xadimi, yüksək vəzifə sahibi olmuşdur. Əlincəqalanın Teymur qoşunlarından müdafiəsinə rəhbərlik etmiş Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğludur. Qaraqoyunlu sarayında yüksək mənəb sahibi – vəzir olmuşdur. Adı Əlincəqalanın şərq ətəyində oğlu Əmirxanın xatirəsinə özü tərəfindən Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanında inşa etdirdiyi türbənin kitabəsinin (şəkil 4) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Kitabənin məlumatlar əsasında elmə məlum olmuşdur (54, s.146-147; 83, s.66). Kitabədən məlum olur ki, Hacı Məhəmməd Əlincəqalanın kutvalı (rəisi) olmuş Əmir Seyyid Əhməd Oğulşaminin oğludur (bax: №19).

Kitabədə Hacı Məhəmməd “Sahib əl-Əzəm” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titulu orta əsrlər zamanı yüksək vəzifəli dövlət məmurları daşıyırdılar. Kitabədən görüldüyü kimi, “sahib əl-Əzəm” Hacı Məhəmməd Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın zamanında yaşayıb fəaliyyət göstərmişdir. Tarix elmləri doktoru S.Onullahi qeyd edir ki, “istər Qaraqoyunlu və istərsə də Ağqoyunlu dövlətlərində “sahebe-əzəm” deyilən vəzirlər olmuşdur” (35, s.42). Bu məlumata əsasən, həmçinin kitabənin tarixi Qaraqoyunlu

hökmdarı Cahanşahın zamanına aid olduğu üçün demək olar ki, sahib əl-əzəm Hacı Məhəmməd Qaraqoyunlu dövlət aparatında yüksək mənşəb sahibi – vəzir işləmişdir. Belə yüksək mənşəb sahibinin öz oğlunu Xanağa kəndində dəfn etdirməsi Hacı Məhəmmədin əslən bu bölgədən olması fikrini söyləməyə əsas verir.

22. Qazı Məcdəddin. Yüksək vəzifəli məmur – şəriət hakimi (qazı) olmuşdur. Orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisindən çıxmış görkəmli müsəlman ruhani alimləri, din xadimləri içərisində feodal dövlət aparatında yüksək vəzifə tutan və şəriət qanunları əsasında məhkəmə icraatını həyata keçirən hakimlər – qazılar da olmuşdur. Bu fikri təsdiq edən ən sanballı qaynaq Qazı Məcdəddinin qızı Həvvə Bədr Bikə xatına məxsus məzar kitabəsidir (şəkil 22) (53, s.261-262).

Kitabədən aydın olur ki, mərhumə Həvvə Bədr Bikə xatın Məcd əd-Din adlı şəriət hakiminin – qazının qızı olmuşdur (bax: №94). “Qazı” titulu orta əsrlər zamanı feodal dövlət aparatında dini məhkəmə işlərinə baxan, bu işlərə rəhbərlik edən və nizama salan adamlar daşıyırdı. Onlar yüksək elmə, biliyə, insani keyfiyyətlərə məxsus olmaqla ali ruhani təbəqəsinə mənsub adamlar arasından təyin edilirdilər.

Bütün müsəlman ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan feodal dövlət aparatında da dövlətin baş hakimi paytaxtda oturan qazı olduğu kimi vilayətlərdə, böyük şəhərlərdə də qazılar olurdu. Onlar vilayətlərin və şəhərlərin idarə olunmasında, hüquqi məsələlərin həll olunmasında yaxından iştirak edir, bu sahədə həlledici şəxslər sayılırdılar.

Xilafətin yaranması ilə meydana gələn qazı vəzifəsi müsəlman ölkələrində şəriət əsasında məhkəmə işləri aparır, qəyyumluq işlərinə baxır və yaxud özü yetimlərə qəyyum olurdu. Onlar mülki və cinayət işlərinin icrasına nəzarət edir, müasir notariusu aid işləri də yerinə yetirirdilər. Xilafətin ilk dövrlərində qazılar ayrı-ayrı ərazilərin hakimləri tərəfindən təyin olunur və həmin hakimlərə tabe olurdular. IX yüzillikdən

etibarən isə qazını xəlifə özü təyin edirdi. Xilafətin parçalanmasından sonra qazıları Azərbaycanda yaranan müstəqil dövlətlərin hakimləri təyin edirdilər.

Mərkəzi hissəsi Naxçıvan ərazisi olan Azərbaycan Atabəyləri dövlətində ölkənin ərazisi inzibati cəhətdən vilayətlərə bölünür və valilər tərəfindən idarə olunurdu. Vali vilayətə aid bütün işləri idarə etməklə yanaşı ruhanilərə qarşı diqqətli olmalı, dini işlərdə onların məsləhətlərinə əməl etməli idi. Bu dövrdə qazılar valilərə tabe idilər. Vali onların işlərinə nəzarət edir, qazılar da həmişə onların köməyinə arxalanırdılar (3, s. 180).

Həmin vaxt şəhərləri valinin adından rəislər idarə edirdilər. Ətraf kəndlər də onlara tabe idilər. Rəislər öz mahallarında dünyəvi hakim olsalar da şəriətə görə dini hakimlərlə (qazılarla) və imamlarla razılaşırdılar. Dövlətin hər bir şəhər, mahal və kəndində yerli qazılar fəaliyyət göstərirdilər (3, s. 182-183).

Hülakülər və Cəlairilər dövründə də qazı vəzifəsi saxlanmışdır və ölkənin dini işlərinin idarəsi baş ruhani təşkilatının sərəncamına verilmişdi. Bu təşkilata elxanın xüsusi fərmanı ilə təyin olunan qazı əl-qüzzat (qazılar qazısı) başçılıq edirdi. Qazı əl-qüzzat ölkədə həmin vaxt islamın ən çox seçilən 4 təriqətini (hənəfi, maliki, şafei, hənəbəli) təmsil edən və mərkəzi dini aparatda aparıcı olan 4 qazının içərisindən seçilirdi. Bu dövrdə dövlətin bütün ərazisinə bir nəfər qazı əl-qüzzat təyin olunurdu (36, s. 62). Bununla yanaşı dövlətin baş qazısından əlavə vilayət və şəhərlərdə də qazılar fəaliyyət göstərirdi. Baş qazı dini məhkəmələrin aparılması, beyt ül-malın (xəzinənin) mühafizəsi, vəqf gəlirlərinin toplanması və məsrəfi üzərində nəzarəti, kəbin kəsilməsi, ölkədə islamın inkişafı və s. vəzifələri yerinə yetirirdi (1, s. 50). Həmin dövrdə nahiyə və kənd qazıları məhkəmə işlərinə baxa bilməzdilər.

XIV-XV yüzilliklərdə də Azərbaycanda məhkəmə işləri qazıların ixtiyarında olmuş və onlar tərəfindən həyata

keçirilmişdir. Bu dövrdə də ali ruhani təbəqəsi feodal dövlət aparatında təmsil olunmuş, mühüm vəzifələrə təyin edilmişlər.

XV yüzillikdə Azərbaycanda dövlət quruluşu haqqında bəhs edən t.e.d. S.Onullahi ali ruhani təbəqəsinin dövlət aparatındakı yerindən və mövqeyindən danışarkən belə bir nəticəyə gəlir ki, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu hökmdarları dövründə din mühüm rol oynadığı üçün din başçılarına, ruhanilərə, seyyid, şeyx və qazılara yüksək hörmət göstərirdilər (35, s. 42). Qaynaqlara əsaslanan alim qeyd edir ki, xüsusilə Uzun Həsənin zamanında din xadimlərinə böyük diqqət göstərilmiş, onlar böyük nüfuz sahibi olmuşlar. Bu dövrdə Azərbaycanın bəzi yerlərində hətta hökmdarların özü də bir sıra hallarda qazının fikri ilə hesablaşmalı olurdu (35, s. 58).

Həsən bəy Rumlunun “Əhsənüt-təvrix” əsərinə əsaslanan t.e.d. Ş. Fərzəliyev XVI yüzillikdə qoşun qazısı (qaziyi əsgər) və şəri qazı haqqında məlumat verir və yazır ki, qoşun qazısı orduda dini iş, təbliğat aparır, şəri qazı isə yerlərdə bəzi mübahisələrin həllinə çalışırdı (16, s. 58). Professor S.Onullahi isə bu iki qazıdan əlavə daha iki qazının - qazı islam və qazı ehdas - varlığından bəhs edir və göstərir ki, cinayət baş verdikdə hər iki qazının biri şəri, digəri isə ürfi nöqteyi-nəzərdən hökm verirdi (35, s. 41).

Xanlıqlar dövründə qazı vəzifəsi saxlansa da, onun vəzifəsi nisbətən məhdudlaşdırılmışdır. Naxçıvan xanlığında daimi olaraq xandan asılı olmayan üç axund fəaliyyət göstərirdi. Birinci axund, yəni şeyxülislam Abbas Mirzəyə tabe idi. Qalan iki axund (qazı və pişnamaz) isə müctəhiddən asılı idi. Bu zaman qazı əsasən nigah və boşanma, dəfn məsələləri ilə məşğul olurdu (88, s. 324-325).

Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan ərazisi Rusiya ilə birləşdirildikdən sonra dünyəvi məhkəmə inkişaf etdikcə qazıların funksiyası getdikcə zəifləyir və ailə, din, qismən də vərəsəlik məsələləri ilə məhdudlaşdırdı. Bu proses XIX yüzilliyin I yarısındanadək davam etmiş və məhkəmə işlərinin

yalnız qazılar tərəfindən aparılmasına yüzilliyin ortalarında xitam verilmişdir.

Dövlət aparatında mühüm vəzifə kimi diqqəti cəlb edən və əsasən məhkəmə işləri ilə məşğul olan qazıların fəaliyyət dairəsinə daxil olan vəzifələr orta əsr yazılı mənbələrində ətraflı əks olunmuşdur. Bu cəhətdən Səfəvi hökmdarı II Şah Səfinin (I Şah Süleymanın - 1666-1694-cü illər) hicri 1083-cü ilin cəmədi əs-səni (sentyabr, 1672-ci il) ayında imzaladığı “Təbrizin qazılığı haqqında” fərman çox əhəmiyyətlidir. Bu fərmanda qazıların yerinə yetirəcəyi işlərdən bəhs olunarkən məhkəmə hökmləri və sənədlər yazmaq, əqdlər və nigahlar oxumaq, müsəlman qadınlar və müsəlman kişilər arasındakı mübahisə və münafişləri barışıq yolu ilə aradan qaldırmaq, adamları ibadət vəzifələrinə və itaətkarlıq qaydalarına rəğbətləndirmək, mirasları və vəsiyyət olunmuş şeyləri bölüşdürmək, xüms və zəkatları əldə edərək onları müstəhəq kişilər və müstəhəq qadınlara göndərmək, məscidləri, mədrəsələri və xeyrat bütqələrini bərpa etdirmək, şərab və sair kefləndirici içkiləri dağıtmaq, qüsurlu adamların günah və haram işlərinə mane olmaq, onları cəzalandırmaq, yetimlərin, itkin düşənlərin, səfəhlərin, dəlilərin və azadlıqdan məhrum edilmiş adamların malını mömin adillərin hüzurunda zəbt etmək, adamları yaxşı işlərə sövq edib şəriətdə qadağan olunmuş işlərdən çəkəndirmək kimi işlər xüsusilə vurğulanmışdır (27, s. 103).

Şəriət məhkəmələrində qazının səlahiyyəti çox böyük idi. Külli ixtiyar sahibi olan qazı, əksər hallarda, məhkəmə prosesində iştirak edən tərəfləri (ittihamçını, eksperti, vəkili və s.) əvəz edir və öz rəyinə uyğun hökm çıxarırdı. Mühakimələr adətən iddiaçı tərəfindən şikayət alınan kimi başlanılır, cavabdeh tərəf çağırılır və qazı öz hökmünü verirdi.

Qazılar təyin edilərkən onların şəxsiyyəti, təhsili, savadı, paklığı, cəmiyyət içərisində nüfuzu nəzərə alınır. Qaynaqlarda qazılar mömin, adil, kamil, alim, zabitəli,

pəhrizkar və özgə malında gözü olmayan adamlar kimi təsvir olunurlar. Qazıların bu xüsusiyyətindən bəhs edən t.e.d. V.Piriyev yazır ki, qazı və xüsusilə qazı əl-qüzzat vəzifəsinə Qurana, adət-ənənələrə, cəmiyyətə bələd olan, alim, fəqih, müxtəlif xəbərlərdən düzgün nəticə çıxarmağı bacaran, ağıllı, sakit, təmkinli, dəyanətli, səbirli, huşyar və ayıq olan, öz ədaləti, paklığı, qorxmazlığı, nitqi, tədbirliliyi, qətilyi, vüqarı, səliqəsi və s. üstün cəhətləri ilə seçilən adamlar təyin olunurdular. Qazılar həddi-buluğa çatmış, ruhi, görmə və eşitmə cəhətdən sağlam olmalı idilər. Azyaşlılar, divanələr, qadınlar, xonsalar, kafirlər, korlar, lallar, ədalətsiz və günahkarlar, qara camaatdan olanlar, yazmağı bacarmayanlar qazı təyin oluna bilməzdilər (36, s. 62).

Qeyd olunduğu kimi qazı Məcd əd-Din XV yüzillikdə, Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin hakimiyyəti dövründə yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, həmin dövlətlərdə qazılıq vəzifəsini icra etmişdir. Bu dövlətlərdə isə qeyd olunduğu kimi qazılıq yetərinə sayılan vəzifə olduğu üçün qazı Məcd əd-Dinin XV yüzillik Azərbaycan feodal dövlət aparatında yüksək mənəsb sahibi olması aydın olur. Qazıların bəzən öz bacarıq və qabiliyyətlərinə görə sədr və vəzir kimi yüksək vəzifələrə layiq görüldüyünü (16, s. 58) nəzərə alsaq, qazı Məcd əd-Dinin yaşadığı dövrdəki tutduğu mövqe və nüfuzunu daha aydın başa düşmək olar.

23. Məhəmməd Əhməd oğlu. Görkəmli dövlət xadimidir. Adı Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində nümayiş etdirilən özünəməxsus başdaşı (107x55x7 sm) tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (şəkil 23) üzərində həkk edilmiş məzar kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (50, s.46-49). Əvvəli dini xarakterli kəlamlar və Quran ayəsindən ibarət olan kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Allahın rəhmətinə və behiştinə qovuşmuş, kiçik günahları bağışlanmış, mərhum, məqbul, qətlə yetirilmiş, böyüklərin qəlblərinin sevimlisi, gözəl əməllər, cəmiyyətdə fəzilət sahibi, aləmlərin Rəbbinin

kəlamının (Quran-i Kərim) hafizi, dövlətin və dinin günəşi mərhum Məhəmməd ibn Əhməd- sınaqmış, yüksək ağıl sahibi, böyük sədr, əsil-nəcəbətli, öncül (qabaqda gedən), ibadətə layiq bilinən, bəyənilmiş uca məqam. Zilqədə ayı, yeddi yüz qırx yeddinci (13.02-14.03.1747) il”.

Kitabənin mətnindən aydın olur ki, abidə Məhəmməd Əhməd oğlunun xatirəsinə hazırlanmışdır. Mərhumun şəxsiyyəti, onun yaşadığı dövrdə tutduğu mövqe hələlik tam aydınlaşdırılmasa da, kitabədə adına əlavə edilmiş çox yüksək titul və epitetlər onun dövrünün məşhur alimi, zamanəsinin görkəmli simalarından olduğunu təsdiq edir. Onun daşdığı «böyük sədr» titulu diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Dini titul olan “böyük sədr”i orta əsrlər zamanı görkəmli ruhani alimlər daşıyır və dövlət aparatında tutduğu vəzifəyə görə, əsas şəxslərdən biri hesab olunurdular. Kitabənin tarixindən bu da aydın olur ki, böyük sədr Məhəmməd ibn Əhməd 1346-cı ildə qətlə yetirilmişdir. Bu dövr Azərbaycanda Hülakülərin hakimiyyətinin tənəzzülü, Çobani feodallarının faktiki hökmranlığı ilə səciyyələnir. Həmin vaxt, mərhumun qətlindən üç il əvvəl, qardaşı Həsən Çobani öldürüldükdən (1344) sonra Azərbaycanda hakimiyyəti ələ alan Çobani Məlik Əşrəf Hülakü şahzadəsi Ənuşirəvanı (1344-1355) padşah elan edib öz fəaliyyətini onun adı ilə əsaslandırır. Hətta, Naxçıvanda Ənuşirəvanın adından müxtəlif sikkələr kəsdilir. Əldə olan sikkə nümunələri Naxçıvanda 1338-1347, 1350, 1353, 1356-cı illərdə Hülakülər adından sikkə kəsildiyini təsdiq edir.

Çobani əmirlərinin Azərbaycanda yeritdiyi siyasət, vergilərin ağırlığı əhalinin səbir kasasını daşdırmış- onlara qarşı narazılıqlar, 1344, 1346, 1352, 1357-ci illərdə üsyanlar baş versə də, bu üsyanlar amansızlıqla yatırılmışdı. Fikrimizcə, kitabədə adı çox hörmətli titul və epitetlərlə qeyd olunan Hülakülərin dövlət aparatında mühüm vəzifə tutan, “böyük sədr” titulu qədər yüksələn, Məhəmməd ibn Əhməd məhz bu

üsyandır, güman ki, 1346-cı il üsyandırın yatırılması zamanı qətlə yetirilmişdir. Kitabədə onun adına əlavə edilən “öncül” (“qabaqda gedən”) sözlərinə əsasən ehtimal etmək olar ki, mərhum Məhəmmədin Naxçıvan şəhərinin sosial- siyasi həyatında fəal iştirak edən bir adam kimi bu üsyandırın təşkilatçılarından olmuşdur. Vəfat tarixinə (1347-ci il), qətlə yetirilməsinə əsasən demək olar ki, Məhəmməd Əhməd oğlu çox da yaşlı olmamış, XIV əsrin I yarısında yaşamışdır.

24. Məhəmməd İbrahim. Dövlət məmuru və xeyriyyəçi olmuşdur. Adı Ordubad şəhərindəki orta əsr tədris müəssisəsi olan mədrəsənin kitabəsində qalmışdır (83, s. 90-91). Kitabədə Məhəmməd İbrahim “yüksək vəzifəli, hörmətli, dövlətin köməkçisi” (“Zəhir əd-Dövlə”) epitetləri ilə təqdim olunmuşdur. Kitabənin məlumatlarından aydın olur ki, Məhəmməd İbrahim hicri 1126/1714-cü ildə Ordubad şəhərində elmin, mədəniyyətin, təhsilin və ordunun gücləndirilməsindən ötrü mədrəsə binası inşa etdirmişdir. “Zəhir əd- Dövlə” titulu göstərir ki, o Şah Sultan Hüseyn dövründə (1696-1722-ci illər) Səfəvilərin dövlət aparatında hərbi işlərə rəhbərlik etmiş, ordu başçısı olmuşdur.

25. Məhəmməd Rəşid. Xeyriyyəçidir. Mövlana Əbdülhüseyn Xanəqahinin oğludur. Adı Culfa bölgəsinin Xanəqah kəndindən şərq tərəfində yerləşən Xanəqah kompleksində təsadüfən torpağın altından aşkar edilən inşaat kitabəsi (şəkil 25.) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (44, s.39-40). Kitabənin məlumatına əsasən aydın olur ki, Məhəmməd Rəşid hicri 1141-ci ildə (07.08.1728 – 26.07.1729-cu il) Əlincəçay xanəqahında indiyədək qalmayan tikilini inşa etdirmişdir. XVII yüzilliyin son rubu – XVIII yüzilliyin I yarısında yaşamışdır. Atasının sufi şeyxi olmasını, özünün isə xanəqahda xeyriyyə məqsədi ilə iş görməsini əsas götürərək Məhəmməd Rəşidin xanəqahda fəaliyyət göstərən dərviş cəmiyyətinin üzvü və ya təəssübkeşi olmasını ehtimal etmək olar.

26. Məlik Məmməd. Əlincəçay mahalının yerli hakimlərindən olmuşdur. Adı indiki Culfa bölgəsinin Xanəgah kəndinin cənub-şərq tərəfində yerləşən qəbristanlıqda dəfn olunmuş qızı Bikə Sultana məxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən məzar kitabəsi (şəkil 26) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (44, s.42-43). Kitabədə adına əlavə olunan və orta əsrlər zamanı əsasən yerli hakimlərə verilən “Məlik” titulu göstərir ki, Məmməd Əlincəçay mahalının Xanəgah kəndinin, yaxud Xanəgah kəndi də daxil olmaqla bir neçə yaşayış məskəninin hakimi olmuşdur. Qızı Bikə Sultanın vəfat tarixinə (hicri 904/1498-1499-cu il) əsasən demək olar ki, Məlik Məmməd XIV əsrin II yarısı – XV əsrin I yarısında yaşamışdır.

27. Məlik Şahnəzər. Yerli hakim olmuşdur. Adı Şahbuz rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində nümayiş etdirilən daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində olan kitabə ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (94, s.84). 1584-cü ildə vəfat etmiş Şahnəzər kitabədə “Məlik” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Məlik Şahnəzərin yaşadığı Səfəvilər dövründə xırda feodallara, şah hakimiyyətinə tabe olan yerli hakimlərə, bir sıra hallarda kənd və yaxud kəndlər qrupuna rəhbərlik edən adamlara “Məlik” deyilirdi. Buna əsasən demək olar ki, Məlik Şahnəzər Şahbuz bölgəsinin yerli hakimlərindən biri olmuşdur.

28. Məlik Vəlxan. Şahbuz bölgəsinin yerli hakimlərindəndir. Adı Şahbuz rayonunun Şahbuzkənd kəndində təsərrüfat işləri aparılarkən təsadüfən torpağın altından tapılmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin yan tərəfində həkk olunmuş məzar kitabəsində qalmışdır (şəkil 28). Mərhum Vəlxan kitabədə “Məlik” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titullu orta əsrlər zamanı Azərbaycanda əsasən yerli hakimlərə verildiyi üçün demək olar ki, Məlik Vəlxan Şahbuz bölgəsində hansı isə bölgənin, ehtimal ki, Şahbuzkənd və ətraf yaşayış məskənlərinin hakimi olmuşdur. Rus

şərqsünası İ.Petruşeviski qeyd edir ki, inqilaba qədərki tarixşünaslığın nümayəndələri mülkləri ermənilərə aid edirlər. Bu baxış səhvdir. Mülklər müsəlmanlarda, Xəzər ətrafı ölkələrdə XIII-XV əsrlərdən, Səfəvilər dövründən və yarımmüstəqil xanlıqlar dövründən məlumdur (89, s.111). Vəfat tarixinə əsasən (Hicri-qəməri ilə 965-ci ilin rəbiə-əvvəl ayında/22.12.1557-20.01.1558-ci il) aydın olur ki, Məlik Vəlxan XV əsrin sonlarından-XVI əsrin 50-ci illərinin sonlarına qədər yaşamışdır.

29. Mirzə İnayət ən-Nəsiri ət-Tusi. Görkəmli alim Nəsrəddin Tusinin nəslindəndir. Adı ordubad şəhər Came məscidinin ətrafında dəfn olunan qızı İzz Şərəf xanımın məzar kitabəsində (şəkil 29) qalmışdır (52, s.93; 94, s.65-66). Daşdığı və kitabədə adının əvvəlinə əlavə edilən “Mirzə” titulu göstərir ki, o zəmanəsinin savadlı, hörmətli və nüfuzlu şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Bunu onun qızının şəhərin ən böyük məscidi olan Came məscidinin yanında dəfn olunması da təsdiq edir.

Kitabədə Mirzə İnayətin Nəsrəddin Tusi nəslinə mənsub olmasının vurğulanması bu nəslin Ordubad şəhərində yaşamasını təsdiq edən çox sanballı qaynaqdır. Qızı İzz Şərəf xanımın vəfat tarixinə əsasən demək olar ki, Mirzə İnayət XVII əsrin sonları – XVIII əsrin I yarısında yaşamışdır.

30. Murad xan. Dövlət məmuru olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuş oğlu İsmayıl aid məzar kitabəsində (şəkil 30) aşkar edilmişdir (94, s. 62). Yaşadığı dövrdə “xan” titulu daşıyan bu adam hicri 1132/1719-20-ci ildə vəfat etmişdir. Hakim feodal təbəqəsinə mənsub olmuşdur. Teymur xanın yaşadığı Səfəvilər dövründə “xan” titulu ayrı-ayrı adamlara fərdi qaydada verilmiş, irsi olmamış, atadan oğula keçməmişdir. Bu səbəbdən də kitabədə ata “xan” titulu ilə təqdim olunsada, oğlu İsmayıl bu titulu daşımamışdır. Ordubad ərazisi 1828-ci ildə Rusiyaya ilhaq edilərkən şəhərdə 3 nəfəri kişi, 5 nəfəri qadın olmaqla 8

nəfərlik 1 xan ailəsi yaşamışdır (99, s. 689-690). Fikirimizcə, bundan təxminən 110-120 il əvvəl yaşayan Teymur xan və Murad xan eyni ailəyəndirlər və XVI yüzillikdən başlayaraq Naxçıvan ölkəsinin iri torpaq sahibləri və irsi hakimləri olan Kəngərli tayfasına məxsus adamlar olmuşlar.

31. Nurəddin. Atabəyləri dövlətinin məmuru olmuşdur. Adı vaxtilə Möminə xatın memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarəli baştağın üzərindəki kitabə (şəkil 2) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (83, s. 54). Kitabədə o “əl-mütəvəlli”, “əmir” titulları, “atlı qoşunların başçısı və Atabəy dövlətinin vergi yığanı” vəzifələrini icra edən bir adam kimi təqdim olunmuşdur. Bütün orta əsrlər boyu olduğu kimi XII yüzillikdə, Azərbaycan Atabəylərinin hakimiyyəti zamanında da mütəvəllilər vəqf əmlakını idarə edir, vəqf gəlirlərindən aylıq əmək haqqı alırdılar. Həmin vaxt yetərincə nüfuzlu olan “mütəvəlli” vəzifəsini icra edən Nurəddin, kitabədən görüldüyü kimi “əmir” titulu daşımaqla dövlətin süvari qoşunlarına və vergilərin toplanmasına da rəhbərlik etmişdir. XII yüzillikdə yaşamışdır.

32. Sədr bin Sarim. Candar olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Nüsnüs kəndində özünün inşa etdiyi məscidin-“Qırxkimsənə” pironun qoz ağacından hazırlanmış giriş qapısı üzərində süls xətti ilə yazılmış kitabənin (şəkil 3) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (104, s. 146-147; 83, s. 63). Hicri 726/1326-cı ildə məscidi tikdirən Sədr kitabədə Sədr bin Sarim bin Arslan bin Səncər bin Aytəkin kimi qeyd olunmuşdur. Sədr bin Sarim kitabədə “Atabəyin candarı” kimi təqdim olunmuşdur. Buna əsasən demək olar ki, həmin vaxt – XIV yüzilliyin əvvəllərində də “Atabəy”lik mövcud olmuş və Sədr bin Sarim hansı isə Atabəyin candarı - qoruyucusu, müasir terminologiya ilə desək cangüdəni, ehtimal ki, Atabəyin mühafizə dəstəsinin rəhbəri olmuşdur. Kitabədə Sədrin candar titulu ilə təqdim olunmasının xüsusi şəkildə vurğulanması

həmin vaxt candar vəzifəsinin dövlət aparatında kifayət qədər yüksək və nüfuzlu mənsəb olduğunu göstərir.

33. Sultan Şadi bəy. Səfəvi hökmdarı I Şah Təhmasibin zamanında dövlət məmuru olmuşdur. Adı hicri 981/1573-74-cü ildə vəfat etmiş və Ordubad şəhərində dəfn olunmuş qızı Xanbikənin məzar kitabəsində (şəkil 33) qalmışdır (94, s. 47-48; 43, s. 16-17). Kitabədə mərhumənin atası Şadi bəy “sultan” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Kitabənin aid olduğu Səfəvilər dövründə “sultan” titulu hərbi əyanlara verilirdi. Bəzi kiçik şəhərlərin hakimləri də sultan adlanırdı. I Şah İsmayılın dövründə və I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin əvvəllərində “xan” titulu ilə “sultan” titulu arasında fərq olmamışdır. Ancaq zaman keçdikcə “xan” titulumun funksiyası artmış və XVI əsrin ikinci yarısından etibarən, I Şah Təhmasibin hakimiyyətinin ikinci dövründə “sultan” titulundan üstün hesab olunmağa başlamışdır.

34. Şeyxəli xan Kəngərli. Naxçıvan xanlığı dövründə və xanlığın 1828-ci ildə Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra Ordubad şəhərinin naibi olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Kotam kəndindən təxminən 3-4 km şimalda yerləşən Köhnə Kotam kəndinin xarabalıqlarında nisbətən yaxşı vəziyyətdə qalan məscidin içərisində atılıb qalmış kitabədə (şəkil 34) əks olunmuşdur. Şeyxəli xan Kəngərli Naxçıvan bölgəsində qədim zamanlardan məskunlaşan Kəngərli tayfasına mənsub şəxsiyyətdir. O Naxçıvanın ən görkəmli xanlarından olan I Kəlbəli xanın Nəzərəli xan və Ehsan xandan sonra üçüncü oğludur. Şeyxəli xan gənc yaşlarından ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Birinci Rusiya-İran müharibəsinin gedişi zamanı – 1809-cu ildə Rusiya ordusunun polkovniki rütbəsini alan Şeyxəli xan öz döyüşkənliyi və hərbi bacarığı ilə seçilən Kəngərli sülaləsindən Rusiya hərbi rütbəsini alan ilk zabitdir (29, s.300). O, 1826-1828-ci illərdə baş vermiş İkinci Rusiya – İran müharibəsindən əvvəl

Ordubada naib təyin edilmiş, müharibədən sonra da Rusiya hökuməti tərəfindən bu vəzifədə saxlanmışdır.

Ordubadın naibi olarkən o, abadlıq, quruculuq işlərinə böyük diqqət vermiş, şəhərin və ətraf bölgələrin inkişafına nail olmuşdur. Elm, mədəniyyət, ədəbiyyat məsələlərinə xüsusi diqqət yetirən və özü də ədəbi yaradıcılıqla məşğul olan Şeyxəli bəy 1838-ci ildə Ordubad şəhərində “Əncüməni-şüəra” (“Şairlər məclisi”) ədəbi məclisini yaratmışdı. Dövünün bir sıra görkəmli ziyalıları, o cümlədən Hacığa Fəqir, Qüdsi Vənəndi, Məşədi Həsən Dəbbağ, Usta Zeynal Nəqqaş, Molla Hüseyn BİKƏS və başqaları bu məclisdə fəal iştirak etmişdir. Şeyxəli bəy fəaliyyəti dövründə həm də Ordubadda bir sıra təsərrüfat sahələrinin, xüsusilə ipəkçiliyin inkişafına nail olmuşdu.

Qeyd etmək lazımdır ki, xanlıqlar dövründə “xan” titulu rəsmən İran şahı tərəfindən verilirdi. Şeyxəli bəyin böyük qardaşları Nəzərəli xan və Ehsan xan bu titula layiq görülsələr də, Şeyxəli bəyə “xan” titulu verilməmişdi. Ancaq Naxçıvanın, bütövlükdə Azərbaycanın sosial-siyasi həyatında mühüm rol oynayan və tariximizdə iz buraxan bu şəxsiyyət Kəngərli xanları nəslindən və Naxçıvan xanı Kəlbəli xanın oğlu olduğundan əhali tərəfindən xan adlandırılırdı. Bu vəziyyət hətta onun müasirlərinin şeirlərində də öz əksini tapmış, ona həsr olunan mənzum parçalarda Şeyxəli bəy Şeyxəli xan kimi təqdim olunmuşdur. Cənubi azərbaycanlı şair Əndəlib Qaracadaği “Ordubadın vəsfi” adlı müxəmməsində Şeyxəli bəy haqqında yazır:

Hakimi Şeyxəli xan – kani səxavət nə deyim,
Yoxdu Kəngərli kimi mərdi – şücaət nə deyim,
Görmədim bir belə sultani - ədalət nə deyim.
Sahibi – təblü ələm, özgə qiyamət nə deyim,

Çıxsa cəng eyləməyə, Nadiri – dövrənə dəyər (20a, s.197).

Göründüyü kimi, Əndəlib Qaracadaği Şeyxəli bəyi Şeyxəli xan adlandırır, onu çox səxavətli (kani səxavət), şücaətli (mərdi – şücaət), ədalətli sultan (sultani - ədalət), təbil

və ələm (bayraq) sahibi (Sahibi – təbli) kimi təqdim edir və Nadir şaha (Nadiri – dövrən) bənzədir.

Şeyxəli xanın alicənablığı, mərdliyi, şücaəti və sair keyfiyyətləri digər müasirlərinin də diqqətini cəlb etmiş, şeirlərində onu mədh etmişlər. Məsələn, “Əncüməni-şüəra”nın fəal üzvlərindən biri olan Qüdsi Vənəndi “Tapdım” rədifli qəsidəsində onun haqqında yazır:

Şeyxəli xanı görüm dövləti əfzun olsun,
Çoxların mənə ona bir tifli-səbəq xan tapdım.
Nə yazım vəsfinə bilməm, dönə zibəndə ola,
Mən şücaətdə onu Rüstəmi-dastan tapdım (20 b, s.93).

Qüdsi Vənəndi də şeirdə Şeyxəli bəyi xan kimi təqdim edir və onu şücaətdə Rüstəm-Zala bənzədir.

35. Tacəddin Əlişah. Adı Əlincəçay sahilindəki xanəgahın şimal tərəfindəki qəbristanlıqdakı qəbri üzərində qoyulmuş başdaşıya həkk olunmuş kitabə (şəkil 35) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (44, s.41). Adına əlavə edilmiş “böyük və hörmətli mövlə” və digər titullar mərhumun yaşadığı dövrdəki yüksək məqamından, elmindən xəbər verir. Bir sıra tədqiqatçılar onun Elxanilərdən Olcaytu Xudabəndə (1304-1316-cı illər) və Əbu Səidin (1316-1335-ci illər) hakimiyyətləri zamanı vəzir işləmiş Tacəddin Əlişah Gilani olması fikrindədirlər (6).

36. Teymur xan. Dövlət məmuru olmuşdur. Adı Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbristanlığında özünəməxsus məzar kitabəsi (şəkil 36) vasitəsi ilə elmə bəlli olmuşdur (94, s. 60). Kitabədə “xan” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Hieri 1120/1708-09-cu ildə vəfat etmişdir. Bu titulu daşması onun zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyəti və hakim feodal sinfinə mənsub olmasını, Səfəvi dövlət aparatında müəyyən vəzifə tutmasını göstərir. Ehtimal ki, Kəngərli xanlar nəslinə mənsub olmuşdur.

37. Uluq Qutluq lala bəy. Böyük alim, sərkərdə olmuşdur. Adı Xanəgah kəndindən 1 km şərqdə öz vəsəiti

hesabına inşa etdirdiyi və hazırda Əlincəçay xanəgah kompleksinin əsasını təşkil edən türbənin kitabəsində (şəkil 37) qalmışdır (44, s.28; 73, s.381). Kitabədə “böyük alim”, “əmir”, “isfəhsalar” və digər yüksək titullarla təqdim olunmuşdur. Abbasilər xilafəti dövründən məlum olan “isfəhsalar” (sipəhsalar) vəzifəsinə orta əsrlər zamanı Azərbaycanda ən görkəmli sərkərdələr təyin edilir, onlar silahlı qüvvələrin ali baş komandanı hesab olunur, ölkənin siyasi həyatında mühüm rol oynayırdılar. Uluq Qutluq lala bəyin kitabədə həm də «əmir» titulu ilə təqdim olunması onun yüksək hərbi məqamından xəbər verir. Çünki, Azərbaycanda ərəb işğalları dövründən məlum olan bu titul xilafət parçalandıqdan sonra da nüfuzlu olmuş, görkəmli sərkərdələrə, feodal hakimlərə onunla müraciət edilmişdir. Hətta Orta Asiya fətehi Teymur kimi məşhur hökmdar bu titulu daşımışdır.

Kitabənin son sətiri ovulub töküldüyü üçün onun tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Ancaq kitabənin xətt xüsusiyyətlərinə və türbənin memarlıq-konstruktiv quruluşuna əsasən abidənin tarixini təxminən XII-XIII yükilliklərə aid etmək olar. Türbənin inşa tarixinə əsasən demək olar ki, isfəhsalar, əmir Uluq Qutluq lala bəy XII-XIII yüzilliklərdə yaşamış, zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur.

38. Yusif Küseyr oğlu. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin paytaxtı olarkən Naxçıvan şəhərinin rəisi olmuşdur. Adı Naxçıvan şəhərində özünün qəbri üzərində, 1162-ci ildə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən türbənin (şəkil 38) üzərindəki kitabədə qalmışdır (103, s. 29; 73, s. 371). Kitabədə o, “xacə ər-rəis əl-əcəl” (“xacə, tanınmış rəis”) titulları və bir sıra epitetlərlə təqdim olunmuşdur. Orta əsrlər zamanı “Xacə” titulu ilə böyük tacirlərə, görkəmli alimlərə müraciət edilirdi. Bu titulu daşması onun tacirlər qıldiyasınınbaşçısı, tanınmış alim, “rəis” titulu isə Atabəylər dövlətinin paytaxtı olarkən Naxçıvan şəhərinin rəisi-rəhbəri

olduğunu göstərir. Eldənilərin hakimiyyəti (1136-1225-ci illər) dövründə şəhərləri hökmdarın müavini sayılan valinin adından idarə edən rəislər bir qayda olaraq yerli, tanınmış nəsilərdən seçilirdi. Şəhərlərin ətrafında yerləşən mahal və kənd rəisləri, həmçinin, şəhər və mahalda təhlükəsizlik və sakitliyə cavabdeh olan axtarış rəisləri ona tabe idi (3, s. 182). Göründüyü kimi Yusif Küseyr oğlunun tutduğu şəhər rəisi vəzifəsi kifayət qədər nüfuzlu idi. Həmçinin kitabədə adına əlavə edilən “Şeyxlərin başçısı” sözləri isə Yusif Küseyr oğlunun şəhərdə yaşayan ali ruhani təbəqəsinə və həmin vaxt Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub xanəqahların başçılarına rəhbərlik etdiyini göstərir.

3. MEMARLAR

39. Əcəmi Naxçıvani. Orta əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri də Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanidir. Zəmanəmizə qədər gəlib çatmış orta əsr qaynaqlarında demək olar ki, bu görkəmli memar haqqında heç bir məlumat gəlib çatmamışdır. Ona görə də onun haqqında məlumatı biz yaratdığı möhtəşəm abidələr və onların üzərindəki kitabələrdən alırıq.

Məlumdur ki, bir sıra yerlərdə çoxlu memarlıq abidələri inşa etsə də Əcəmi Naxçıvaninin yaratdığı abidələrdən indiyədək ancaq Naxçıvan şəhərində iki abidə – Yusif Kuseyr oğlu türbəsi (şəkil 38) və Möminə xatın türbəsi (şəkil 1) gəlib çatmışdır. Ancaq tarixi və memarlıq ədəbiyyatı materiallarından aydın olur ki, Naxçıvan şəhərində XIX yüzilliyə qədər qalıqları qalan başqa abidələr də, o cümlədən Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan, ancaq indiyədək gəlib çatmayan Qoşa minarəli baştağ və Came məscidi də bu görkəmli memarın yaradıcılığının məhsuludur. XII əsrdə Naxçıvan şəhərində yaratdığı Atabəylər memarlıq kompleksinə daxil olan Eldənizlər sarayı (Dar ül-Mülk), Dövlətxana (Hökumət evi), Xanəgah və s. kimi inzibati və mülki binalar da Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilmişdir. Hətta elmdə 1979-cu ildə Ordubad rayonundakı orta əsr Xaraba Gilan yaşayış yerində təsadüfən aşkar olunan türbənin də Əcəmi Naxçıvani tərəfindən XII yüzilliyin 80-ci illərində inşa edilməsi fikri vardır (78, s.90-91).

Əcəmi Naxçıvaninin Naxçıvan şəhərində inşa etdiyi abidələrdən bir neçəsinin, o cümlədən Yusif Kuseyr oğlu və Möminə xatın türbələrinin, Came məscidi və qoşa minarəli baştağın kitabələri XIX yüzilliyin ortalarından etibarən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların nəticəsi olaraq həmin abidələrin təyinatı, sifarişçisi, inşa tarixi və memarı haqqında məlumatlar

elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Beləliklə, bu kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında görkəmli Azərbaycan memarı, hətta Azərbaycan memarlığında xüsusi məktəb yaratmış Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin adı elmi ictimaiyyətə məlum olmuşdur. Əcəmi Naxçıvani yaratdığı dünya şöhrətli abidələr üzərində imzasını belə qoymuşdur: “Bənnə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin əməlidir”.

Məlumdur ki, hər hansı bir tarix-mədəniyyət abidəsi, o cümlədən türbə, məscid, xanəqah, körpü, karvansara, hamam, qala, istehkam, qəbirüstü xatirə abidəsi və s. hər bir xalqın torpağa vurduğu möhürdür. Dünyaya gələn hər bir insan ömrünü başa vurduqdan sonra dünyasını dəyişir. Ancaq onun yaratdığı hər hansı bir əsər, memarlıq abidəsi uzun müddət yaşayır, gələcək nəsillərə öz mənsubiyyəti, onu yaradan sənətkar, tikildiyi tarix və s. haqqında dəyərli məlumatlar çatdırır, beləliklə, öz yaradıcısının tarixdə yaşamasına səbəb olur. Görkəmli memar Əcəmi Naxçıvani də sanki bütün bunları nəzərə alaraq özünün şah əsəri olan Möminə xatın türbəsinin üzərində belə bir beyt yazmışdır:

“Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar,
Biz ölürük, əsər qalır yadigar”(73, s.373).

Həqiqətən dünya memarlıq xəzinəsinə Möminə xatın türbəsi kimi möhtəşəm bir nümunə bəxş edən Əcəmi Naxçıvani öz ömrünü çoxdan başa vursa da, hətta qəbrinin yeri belə unudulsa da yaratdığı bu nadir memarlıq abidəsi 1186-cı ildən bəri, 830 ildir ki, Naxçıvan şəhərinin mərkəzində əzəmətlə ucalır, seyr edənləri öz gözəlliyi ilə heyran edir, müəllifinə rəhmət oxutdurur. Azərbaycan qadınının xatirəsinə ucaldılan və Haçadağla birlikdə Naxçıvanın simvoluna çevrilən bu abidə 1648-ci ildə Hindistanda Müntaz Mahalın şərəfinə inşa edilmiş Tac Mahal məqbərəsi ilə birlikdə dünyada qadına, anaya qoyulan ən möhtəşəm abidə kimi diqqəti cəlb edir və əzəməti ilə heyrət doğurur.

Çox maraqlıdır ki, Əcəmi Naxçıvani yaratdığı abidənin gözəlliyini qiymətləndirmiş, hətta onun üzərində fars dilində kufi xətti ilə “İlahi, bəd nəzərdən uzaq elə!” sözlərini də yazmışdır.

Daşdığı “Naxçıvani” nisbəsindən də görüldüyü kimi görkəmli Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani əslən Naxçıvan şəhərindəndir. O Naxçıvan şəhərində doğulmuş, orada yaşamış, fəaliyyət göstərmiş, orada da dünyasını dəyişmişdir. Ancaq bu görkəmli memarın anadan olduğu tarix dəqiq məlum deyildir. Orta əsr qaynaqlarında da bu haqda heç bir məlumat yoxdur. Bu səbəbdən də memarın doğum tarixini onun yaratdığı əsərlərə əsasən təxminə də olsa müəyyən etmək olar. Məlumdur ki, onun yaratdığı abidələrdən zamanəmizədək gəlib çatan Yusif Kuseyr oğlu türbəsinin inşası 1162-ci ildə, Möminə xatın türbəsinin inşası isə 1186-cı ildə başa çatmışdır. Əzəməti, möhtəşəmliyi, naxışlarının və kitabələrinin mükəmməlliyi ilə Möminə xatın türbəsi Yusif Kuseyr oğlu türbəsinə geridə qoyur. Bu da təbii bir haldır. Çünki inşa tarixlərindən də görüldüyü kimi Yusif Kuseyr oğlu türbəsinə memar nisbətən gənc və ya cavan yaşlarında inşa etmişdir. Möminə xatın türbəsinə isə ondan 24 il sonra, yaşının və sənətinin kamillik çağında ucaltmışdır. Fikrimizcə, Yusif Kuseyr oğlu türbəsinə inşa edərkən memar 30-35 yaşlarında, Möminə xatın türbəsinə inşa edərkən isə 50-60 yaşlarında olmuşdur. Bu iki türbənin inşa tarixlərini əsas götürərək Əcəmi Naxçıvanının doğum tarixini təxminən XII yüzilliyin 20-ci illərinə aid etmək olar. Qeyd etmək yerinə düşər ki, 1976-cı ildə böyük memarın anadan olmasının 850 illiyi təntənəli surətdə qeyd olunarkən bu cəhət nəzərə alınmışdır. Bu səbəbdən də “Naxçıvan ensiklopediyası”nda onun doğum tarixi XII əsrin 20-ci illəri kimi qeyd olunmuşdur (28, s.150).

Əcəmi Naxçıvani dövrünün çox böyük memarı, kamil sənətkarı olmuş, sənətinin incəliklərinə yiyələnmiş, zirvəsinə yüksəlmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığını təhlil edərkən

belə bir qəti qənaətə gəlmək olur ki, o dövrünün görkəmli memarı olmaqla bərabər, həm də zəmanəsinin bir sıra elmi biliklərinə, xüsusilə həndəsə və riyaziyyat elmlərinə dərinlən yiyələnmiş, hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyət, böyük bir filosof olmuşdur. Təsədüfüdür ki, başqa həmkarlarından daha çox üstünlüklərə və elmi biliklərə malik olduğu üçün Əcəmi Naxçıvani müasirləri tərəfindən “Şeyxül-Mühəndisin” (“Mühəndislərin başçısı”, “Mühəndislərin şeyxi”) kimi dəyərləndirilmişdir. Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlığı tədqiq etmiş tədqiqatçıların da fikrincə, Əcəmi sənətində Şərqi bəlkə də heç bir filosofuna nəsis olmayan bir fikir nizamı var. Bu nizam, başqa bir ifadə ilə desək bu sistem incəliklərinə varılsa ahəngdar bir ideologiya, bir dünyagörüş sistemindən ibarətdir. Elə bir sistem ki, səkkiz yüz il əvvəl düşünülmüş olmasına baxmayaraq yaşadığımız bu günlərdə belə aktual deyiləcək qədər təzə və yenidir (13, s. 70).

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin təvəllüd tarixi kimi vəfat tarixi də dəqiq müəyyən edilməmişdir. Bununla belə əgər Möminə xatın türbəsinin inşasının başa çatdığı 1186-cı ildə Əcəmi Naxçıvaninin 55-60 yaşlarında olduğunu, insanın, xüsusilə kişilərin orta ömrünün 70-75 il olduğunu nəzərə alaraq böyük memarın XII yüzilliyin sonlarında vəfat etdiyini ehtimal etmək olar.

Dünyasını dəyişdikdən sonrakı dövrlərdə Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığının və onun yaratdığı məktəbin təsiri ilə çox geniş bir ərazidə möhtəşəm memarlıq abidələri yaradılmışdır. Bu memarlıq məktəbinin təsiri elə Naxçıvan bölgəsində indiyədək qalan, bəlkə də Əcəmi Naxçıvaninin özü tərəfindən inşa edilmiş Gülüstan türbəsinə (XII əsr), Qarabağlar memarlıq kompleksinə (XII-XIV yüzillik), Bərdə türbəsinə (1322), Cənubi Azərbaycanın Marağa şəhərindəki Göy günbəzdə (1196-cı il) və Səlmas (XIV əsr) türbəsinə, xüsusilə XVI yüzillikdə yaşamış məşhur türk memarı Sinanın İstanbulda inşa etdiyi abidələrdə aydın şəkildə görünür.

Görkəmli sənətşünas E.Ditsin yazdığına görə memar Sinan Sultan Süleyman Qanununun 1535-ci ildə Azərbaycana yürüşü zamanı ordu mühəndisi kimi qoşunla birlikdə Naxçıvana gəlmiş, Naxçıvan şəhərində Əcəmi Naxçıvani yadigarlarını görmüş, bu abidələr onun yaddaşında böyük təsir buraxmış və bütün yaradıcılığı boyu onu izləmişdir.

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən yaradılmış Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən olan Yusif Kuseyr oğlu və Möminə xatın türbələri əsrləri aşaraq yüksək estetik zövq verməklə memarın yaradıcı dühasının cazibə qüvvəsini və solmaz tərəvətini bu gün də bizə nümayiş etdirir. Bu əsərlər Əcəmi irsinin, haqlı olaraq memarlıq sənətinin ölməz əsərləri sırasına daxil olduğuna şahadət verir. Zəmanəmizdə yenidən dirçəldilmiş bu memarlıq irsi Əcəmi Naxçıvanının öz dövrünün – XII əsrin misli-bərabəri olmayan memarı olduğunu inamla söyləməyə əsas verir. Qərbdə memarlıq yaradıcılığı imzasız olduğu bir vaxtda Əcəmi memarlığın bir sıra şah əsərlərinin müəllifi kimi bizim gözlərimiz önündə parlaq fərdi, təkraredilməz yaradıcılıq siması olan bir sənətkar, bədii və mühəndis düşüncəsinin nəhəng siması kimi dayanır. XII əsrin memarlıq tarixi onunla yanaşı dayana biləcək digər bir layiqli memarı tanımır (40, s.60-61).

Qeyd etmək lazımdır ki, gökəmli memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani inşa etdiyi abidələr üzərində yazdığı kitabələrdə özünü “bənna” kimi təqdim etmişdir. Nizami dövründə Azərbaycan memarlıq abidələrinin kitabələrində göstərilən əsas sənət titulları “bənna”, “ustad” və “memar” olub, müəllif adının önündə yazılmışdır. “Bənna” titulu Naxçıvan-Marağa çevrəsi abidələrində daha geniş yayılmışdır. “Bənna” sözünün o çağdakı anlamı indikindən fərqli və çox tutumlu idi. Nizami Simnari “bənna”, “o bənna kişi” kimi tanıdır və bildirir ki, “bu söz (bənna) məşhurdur və (bənna) min nəqqaşa dərs deyə bilər”. Bu deyimdən görüldüyü kimi Nizami çağında bənna binanın ucaldılmasına və bəzədilməsinə

bir başa başçılıq edən yaradıcı şəxsiyyət – müəllif olmuşdur (22, s.220). Göründüyü kimi XI-XIII əsrlərdə Azərbaycan memarlığında, xüsusilə Naxçıvan memarlıq məktəbində bəna titulu daha üstün və mənə tutumuna görə daha geniş miqyaslı olduğu üçün Əcəmi Naxçıvani “bəna” titulu daşımış, bu səbəbdən də yaratdığı abidələr üzərində imzasını “bəna” kimi qoymuşdur.

Burada bir cəhəti də vurğulamaq yerinə düşər ki, orta əsrlər zamanı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani də daxil olmaqla bütün sənətkarlar xalq kütlələri içərisindən çıxmış adamlar idi. Ona görə də onlar hakim sinfin tələblərinə uyğun olaraq çox vaxt yaratdıqları abidələrin üzərində öz imzalarını qoya bilmirdilər. Yaratdığı möhtəşəm memarlıq nümunələrinin, hətta Naxçıvan şəhərinin rəisi Yusif Kuseyr oğlunun türbəsi, yaxud da Atabəylər dövlətinin ən qüdrətli hökmdarlarından olan Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası Möminə xatının qəbirüstü xatitə abidəsi üzərində öz imzasını qeyd etməsi onun yaşadığı dövrdə çox yüksək elm, hörmət və nüfuz sahibi olmasından irəli gəlmişdir.

40. Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani. Memardır. Naxçıvan memarlıq məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən biri olmuşdur. Adı hicri 722-ci ildə (miladi 1322-ci il) inşasını başa çatdırdığı Bərdə türbəsinin kitabəsi vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Memar portalın kitabəsində özünü “Bəna Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvaninin əməlidir” fikri ilə tanıtmışdır (73, s.387). Üzərində qalan bəzi kitabə qalıqlarına və bir sıra oxşar cəhətlərinə görə müəyyən olunmuşdur ki, Kəngərli bölgəsinin Qarabağlar kəndində XIV yüzilliyin 30-cu illərində inşa edilmiş türbə (şəkil 40) də Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvaninin yaradıcılığının məhsuludur (19, s.69-78; 56, s.61-63). İnşa etdiyi abidələrin – Bərdə və Qarabağlar türbələrinin tarixinə əsasən XIII yüzilliyin son rübü – XIV yüzilliyin I yarısında yaşaması aydın olur.

41. Hacı Məhəmməd Nəqi. Memardır. Adı Ordubad

bölgəsinin Dəstə kəndindəki məscidin kitabəsinin (şəkil 41) məlumatı ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Məscidin üzərində qalan birinci kitabəyə əsasən məlum olur ki, məscidin inşasını hicri 1019-cu ildə (miladi 1610-1611-ci il) Əbdülxan Cavad oğlu əmr etmiş, ikinci kitabənin məlumatından isə aydın olur ki, məscid elə həmin vaxt fəxr ül-Hac Hacı Məhəmməd Nəqi tərəfindən inşa edilmişdir. Həmçinin II kitabədə qeyd olunmuşdur ki, Dəstə kəndinin şərq tərəfində yerləşən Tub Basar (Topasar) kövşənindən axan Vənəndçayın üzərində hazırda qalıqları qalan və el arasında “Hacı Nağı körpüsü” adlanan körpünü də Hacı Məhəmməd Nəqi inşa etmişdir (54, s.299-302; 94, s.13-15). XVI yüzilliyin II yarısı – XVII yüzilliyin I yarısında yaşayan Hacı Məhəmməd Nəqinin məscid və körpü inşa etməsi onun bir memar kimi çoxcəhətli yaradıcılığından xəbər verir və göstərir ki, o zəmanəsinin məşhur sənətkarı olmuşdur.

42. Xacə Cəmaləddin. Memardır. Adı Əlincəçay sahilində, el arasında “Şeyx Xorasan” adı ilə tanınan xanəqah kompleksinə daxil olan və özünün inşa etdiyi türbənin kitabəsi (şəkil 37) əsasında aşkar olunmuşdur (73, s.381; 44, s.28). Kitabədə memarın adının “hörmətli və alicənab” epitetləri ilə müşayiət olunması onun məşhur və böyük nüfuza malik sənətkar olmasından xəbər verir. Bu fikri onun daşdığı, orta əsrlər zamanı görkəmli şəxsiyyətlərin adına əlavə olunan “Xacə” titulu da təsdiq edir. Kitabənin tarixi qalmasa da tədqiqatçılar türbəni memarlıq konstruktiv quruluşuna və kitabəsinin xətt xüsusiyyətlərinə əsasən XII-XIII yüzilliklərə aid edirlər.

43. İmamqulu Nəzərəli oğlu. Memardır. Adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlincəçay sahilindəki Şeyx Xorasan xanəqahında bərpa işləri aparılarkən aşkar edilmiş inşaat kitabəsi (şəkil 25) vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur. Hicri 1141-ci ilə (miladi 1728-29-cu il) aid olan bu kitabədən məlum olur ki, İmamqulu Nəzərəli oğlu xanəqah kompleksinə daxil

olan tikililərdən birinin memarı olmuşdur (44, s.39-40). Kitabənin tarixinə əsasən demək olar ki, memar XVII yüzilliyin sonları – XVIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır.

44. Məhəmməd bəy bin Hacı. Memardır. Adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbristanlığında indiyədək qalan bir məzar kitabəsi vasitəsi (şəkil 44) ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Məşhur sufi şeyxi, Ön Asiyada sufizmin banilərindən sayılan Şeyx Əbu Səid Əbul-Xeyr Xorasaninin yeddi arxa övladlarından olan və 1357-ci ildə vəfat etmiş eyni adlı Şeyxin – Şeyx Əbu Səidin məzarı üzərində qoyulmuş başdaşının yan tərəfindəki kitabədə Hacının oğlu Məhəmməd bəy “memar” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Vaxtilə bu qəbir üzərində türbə inşa edilmiş, memar Məhəmməd bəy həmin türbənin banisi – memarı olmuşdur (43, s.14; 83, s.64).

45. Şeyx ibn Cühənnah. Memardır. Adı Ordubad bölgəsinin Azad kəndindəki minarə üzərindəki kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Hazırda həmin minarə yarımçıq vəziyyətdə mövcud olsa da üzərindəki kitabə qalmamışdır. Kufi xətlə yazılmış həmin kitabəni XIX yüzilliyin ortalarında tədqiq edən rus şərqşünası və diplomatı N.V.Xanikovun yazdığına görə kitabədə “Bənnə Şeyx Cühənnah oğlu Naxçıvaninin əməlidir” sözləri yazılıbmış (104, s. 70). Kitabədə tarix qalmasa da N.V.Xanikov onu yazıldığı xəttin paleoqrafiya xüsusiyyətlərinə əsasən hicri təqvimini ilə VI yüzilliyə aid etmişdir (97, s.197). Deməli, Şeyx ibn Cühənnah miladi təqvimini ilə XII yüzillikdə yaşamış, Azad minarəsini də həmin vaxt inşa etmişdir.

4. SƏNƏTKARLAR

46. Abid. Bədii daşyonma ustası - heykəltaraş olmuşdur. Adı Ordubad bölgəsinin Biləv kəndində qeydə alınmış və hicri 1088-ci ildə (miladi 1677-1678-ci illər) vəfat etmiş Səfərəlinin xatirəsinə hazırlanmış daş qoç fiquru üzərindəki məzar kitabəsində qalmışdır. Abidə üzərində qoyduğu imzadan məlum olur ki, qoç heykəlini Abid hazırlamışdır (83, s.87). Kənddəki qəbristanlıqda indiyədək qalan və XVII yüzilliyə aid olan çoxsaylı daş qoç fiquru tipli qəbirüstü xatirə abidələrinin bir hissəsinin də həmin yüzillikdə yaşamış bu heykəltaraş – Abid tərəfindən hazırlandığını ehtimal etmək olar.

47. Əbülqasim. Həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərinin qərb tərəfində yerləşən “Qoç qəbristanlığı”nda qeydə alınmış bir başdaşı üzərindəki məzar kitabəsi (şəkil 8) vasitəsilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Nadir şahın Hindistana yürüşü xatırlanan hicri 1151-ci il (1738-1739-cu illər) tarixli bu məzar kitabəsini orada qeyd olunduğu kimi həkkək Əbülqasim həkk etmişdir (94, s.64-65). Kitabənin tarixinə əsasən məlum olur ki, həkkək Əbülqasim həyatının əsas hissəsini XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

48. Həbib. Xəttat və həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında qeydə alınan və hicri 1091/1680-ci ildə vəfat etmiş Seyyid Əlinin oğlu Nəbiyə məxsus məzar kitabəsində qalmışdır. Kitabənin sonunda xəttat özünü “Katib Həbib” kimi təqdim etmişdir (52, s.78). Buradan aydın olur ki, kitabəni o yazmışdır. Mərhumun vəfat tarixinə (1680-ci il) əsasən demək olar ki, xəttat və həkkək Həbib XVII yüzillikdə yaşamışdır.

49. Kərbəlayı Şahverdi. Gön-dəri istehsalı ilə məşğul olan sənətkar-dabbaq olmuşdur. Hicri 1180-ci ildə (miladi 1767-ci il) vəfatından sonra xatirəsinə hazırlanmış mərmər başdaşı üzərində yazılmış məzar kitabəsində (şəkil 49) mərhum

Kərbəlayı Şahverdinin adına “dabbaq” peşə titulunun əlavə olunması onun bu peşə üzrə məşhur sənətkar olmasını göstərməklə Ordubadda dabbaqlıq – gön-dəri aşılama sənətinin inkişafından da xəbər verir (43, s.22-23; 48, s.14-16). Vəfat ili göstərir ki, o XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

50. Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi. Həkkakdır. Ordubad şəhərində Yəhya bəy (Təkeşiyi – şiə təkyəsi) məscidinin kitabəsini həkk etmişdir (şəkil 50). Həkkak öz adını da elə həmin kitabədə qeyd etmişdir (83, s.105-106). Gözəl nəstəliq xətti ilə həkk edilən bu kitabənin tarixinə (hicri 1241-ci il = 1825-1826-cı il) əsasən demək olar ki, həkkak Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi XVII əsrin son rübü, XIX əsrin birinci yarısında yaşamışdır.

51. Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri. Xəttatdır. Adı Ordubad şəhərindəki mədrəsə kompleksinin giriş qapısının baş tərəfində göy kaşı üzərində sarı rənglə yazılmış kitabələr vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (54, s.328; 94, s.15-16). Hicri 1126/1714-cü ildə yazılmış bu kitabələrin tarixinə əsasən məlum olur ki, öz peşəsinin mahir ustası olan, xəttatlıq sənətinin incəliklərinə yiyələnən Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri XVII yüzilliyin II yarısı – XVIII yüzilliyin I yarısında yaşamışdır.

52. Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvini. Xəttat və həkkakdır. Adı Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbristanlığında bir başdaşı üzərindəki kitabədə (şəkil 52) qeyd olunmuşdur (43, s.27; 83, s.101). Hicri 1202-ci ildə (miladi 1788-ci il) vəfat etmiş Mirzə Həşim Mirzə Mömin oğlunun məzar kitabəsini yazan və mərmər lövhəyə həkk edən Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvini əslən Cənubi Azərbaycanın Qəzvin şəhərindəndir. Bu kitabə göstərir ki, XVIII yüzillikdə Naxçıvanda digər şəhərlərdən gəlmiş ustalar da işləmiş və yaxud da naxçıvanlılar digər şəhərlərdə də öz mərhumları üçün qəbirüstü abidələr hazırlatmışlar.

53. Ustad Hacı Pənah. Xəttat və həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunan Şeyx Əbu Səidin başdaşısının yan tərəfində yazılan kitabə (şəkil 44) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (52, s.66). XIII yüzilliyin II yarısı – XIV yüzilliyin I yarısında yaşamışdır.

54. Ustad Qasım Vənəndi. Nəccardır. Ordubad bölgəsinin Vənənd kəndindəndir. Adı vəfat etdikdən sonra xatirəsinə hazırlanmış və Vənənddə qeydə alınmış başdaşı üzərində həkk edilmiş ərəbcə kitabənin (şəkil 17) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (55, s.37-38; 47, s.22-23). 1468-ci ilə aid bu kitabədə mərhum usta Qasım “ən-nəccar əl-Vənəndi” kimi təqdim edilmişdir. Kitabədə “nəccar” kimi təqdim olunan usta Qasım 1492-ci ilin may ayında vəfat etmiş oğlu əl-ustad Mövlana Səfərin xatirəsinə hazırlamış başdaşı üzərində yazılmış kitabədə “ustad” kimi təqdim edilmişdir (Bax: 57). Görünür, müxtəlif ağac növlərindən məişət əşyaları düzəltməklə məşğul olan nəccar Qasım peşəsi sahəsində böyük uğurlar qazanmış, öz sənətinin kamil ustası olmuş, bu səbəbdən də xalq arasında ona “usta”, “ustad” deyər müraciət edilmişdir.

Ustad Qasım XV yüzillikdə yaşamışdır. Ehtimal ki, oğlu əl-ustad Mövlana Səfər də atasının sənətini davam etdirmiş, bu səbəbdən də adına əl-ustad Mövlana titulu əlavə olunmuşdur. Ustad Qasımın atası Mehr əmir olmuşdur (Bax: 17 Əmir Mehr). Orta əsrlər zamanı “Əmir” titulu hərbiçilərə verildiyindən demək olar ki, o yüksək vəzifəli hərbiçi olmuşdur.

55. Ustad Mehdi. Sənətkardır. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuş oğlu Əttar Məşhədi Əsgər xanın məzar kitabəsində qalmışdır (83, s.99; 52, s.99). Kitabədə o “ustad” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Oğlunun vəfat tarixinə (03.04.1774-cü il) əsasən demək olar ki, ustad Mehdi XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin I yarısında yaşamışdır.

56. Ustad Məhəmməd. Sənətkardır. Adı Culfa rayonundakı Əlincəçay xanəqahında qeydə alınmış qızı Ağanənəyə məxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki kitabənin (şəkil 56) məlumatı əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. “Ustad” titulu daşması onun öz peşəsinin incəliklərinə bələd olan məşhur sənətkar olduğunu təsdiq edir. Bir sıra tarixi faktlara əsasən XIV-XV əsrlərdə yaşamasını ehtimal etmək olar (44, s.33).

57. Ustad Mövlana Səfər. Məşhur sənətkar olmuşdur. Ustad Qasım ən-nəccar əl-Vənəndinin oğludur (Bax: 54). Adı Ordubad rayonunun Vənənd kənd qəbristanlığındakı özünəməxsus başdaşı üzərində həkk olunmuş məzar kitabəsi (şəkil 57) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (47. s.23-24; 55, s.38). Kitabədə mərhum Səfər “əl-ustad Mövlana” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titul təsdiq edir ki, o dövrünün məşhur sənətkarlarından olmuşdur. Atası ustad Qasımın nəccar olduğunu (bax: 54. Ustad Qasım Vənəndi), orta əsrlər zamanı isə sənətkarlığın atadan övlada irsən keçdiyini əsas götürərək əl-ustad Mövlana Səfərin də nəccar olduğunu söyləmək olar. Həmçinin orta əsrlər zamanı alimlərə, şairlərə, sufi şeyxlərinə müraciət forması olan “Mövlana” titulu daşması onun sufi təriqətlərinin geniş yayıldığı Vənəndçay sahillərində fəaliyyət göstərən sufi xanəqahlarından birinin üzvü olmasını da ehtimal etməyə əsas verir.

Kitabədən aydın olur ki, əl-Ustad Mövlana Səfər 1492-ci ilin may ayında vəfat etmişdir. Deməli, bu görkəmli şəxsiyyət XV yüzillikdə yaşamışdır. Ustad Qasım Vənəndinin və oğlu əl-Ustad Mövlana Səfərin məzarüstü kitabələrindən aydın olur ki, bu nəslə mənsub adamların hamısı görkəmli, dövrün ictimai-siyasi həyatında mühüm mövqə tutan şəxsiyyətlər olmuşdur. Belə ki, bu iki kitabədə adı çəkilən baba (Əmir Mehr) hərbi, onun oğlu (Ustad Qasım Vənəndi) nəccar, onun oğlu Səfər isə əl-Ustad Mövlana titullu şəxsiyyət – sənətkar olmuşdur.

58. Ustad Nəcməddin. Xəttat və həkkəkdir. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında, Şeyx Əbu Səidin məzar kitabəsinin (şəkil 44) məlumatları əsasında elmə bəlli olmuşdur (52, s.66). Kitabədən məlum olur ki, o ustad Hacı Pənahın oğludur və Şeyx Əbu Səidin məzar kitabəsini o yazmışdır. Şeyx Əbu Səid 1357-ci ildə vəfat etdiyindən demək olar ki, ustad Nəcməddin XIV əsrdə yaşamışdır. Buna əsasən ehtimal etmək olar ki, atası ustad Hacı Pənah XIII əsrin II yarısı XIV əsrin I yarısında yaşamışdır. Orta əsrlərdə sənətkarlıq atadan oğula irsən keçdiyi üçün ehtimal ki, Ustad Nəcməddin xəttatlığı və həkkəkliyi atası ustad Hacı Pənahdan öyrənmişdir.

59. Ustad Yusif. Sənətkardır. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbri üzərindəki başdaşı tipli xatirə abidəsi üzərindəki kitabədən (şəkil 59) elmə bəlli olmuşdur. Təxminən XV əsrdə yaşayan Yusifin epitafiyada “Ustad” kimi təqdim olunması onun zamanəsinin görkəmli sənətkarlarından olmasını göstərir (52, s.75; 94, s.53-54).

60. Zeynəli. Xalça ustasıdır. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbrinin üstündə qoyulan başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən məzar kitabəsi (şəkil 60) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (52, s.74; 94, s.52). Başdaşının aşağı hissəsində - kitabənin sonunda həkk edilən iki ədəd həvə (xalça toxunuşunda istifadə olunan alət) təsviri göstərir ki, mərhum Zeynəli sağlığında xalçaçılıqla məşğul olmuşdur (52, s.120). Kitabənin tarixi olmasa da onu ətrafındakı oxşar abidələrlə müqayisə edərək XVII əsrə aid etmək olar. Deməli, mərhum Zeynəli XVII yüzillikdə yaşamışdır.

5.ALİMLƏR

61. Əliqulu. Alim olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Gənzə kənd qəbiristanlığında özünəməxsus başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki kitabə vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (49, s.41). Kitabədə mərhum Əliqulunun adına “həqiqi, hörmətli alim” epitetləri əlavə olunmuşdur. Bu sözlər təsdiq edir ki, mərhum Əliqulu zamanəsinin tanınmış alimlərindən olmuşdur. Vəfat tarixinə (1651-ci il) əsasən aydın olur ki, mərhum Əliqulu XVI əsrin sonları XVII əsrin I yarısında yaşamışdır.

62. Xacə Əlixan. Alim və ya tacir olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbiristanlığında özünəməxsus başdaşı üzərindəki kitabədə (şəkil 62) qalmışdır (52, s.75; 94, s.56-57). Mərhum Əlixan kitabədə “Xacə” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu onun zamanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri olduğunu təsdiq edir. Orta əsrlər zamanı “Xacə” titulu ilə alimlərə və tacirlərə müraciət edilirdi. Ona görə də demək olar ki, Xacə Əlixan alim və ya tacir olmuşdur. Vəfat tarixindən (hicri 1055/1645-1646-cı il) aydın olur ki, Xacə Əlixan XVI əsrin sonu – XVII əsrin I yarısında yaşamışdır.

63. Xacə Xələf. Zəmanəsinin görkəmli şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbiristanlığındakı özünəməxsus başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində 5 sətirdə həkk edilmiş ərəbcə kitabənin məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (52, s.74). Daşdığı “Xacə” titulu onun yaşadığı dövrdə yüksək nüfuz və mövqə sahibi olmasını təsdiq edir. Vəfat tarixinə (hicri 1033/1623-1624-cü il) aydın olur ki, mərhum Xacə Xələf XVI yüzilliyin II yarısı – XVII yüzilliyin I rübündə yaşamışdır.

64. Xacə Mahmud əl-Azadi. Alim və ya tacir olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Azadkənd kənd

qəbristanlığındakı qəbri üzərində qoyulmuş sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (şəkil 64) üzərindəki məzar kitabəsində qalmışdır. Sənduqənin yan tərəfində yazılan kitabə güclü aşınmaya məruz qalmış, ovulub tökülmüş, oxunmaz vəziyyətə düşmüşdür. Kitabədən yalnız “Xacə Mahmud əl-Azadi” sözləri qalmışdır. Keçmişdə “Xacə” titulunun görkəmli şəxsiyyətlərə xüsusilə alimlərə və tacirlərə verilməsi səbəbindən mərhum Mahmudun alim və ya tacir olduğu məlum olur.

Mərhumun adına əlavə olunan “Azadi” nisbəsi onun vaxtilə indiki Azadkəndin yerində yerləşən Azad şəhərindən olmasını təsdiq edir. Kitabənin tarixi qalmasa da onu ətrafda qalan və tarixi olan abidələrlə oxşar cəhətlərinə əsasən müqayisə edərək XVI əsrə aid etmək olar.

65. Xacə Məlik. Alim və ya tacir olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Düylün kəndinin cənub tərəfində yerləşən qəbristanlıqda öz xatirəsinə hazırlanmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi (şəkil 65) üzərindəki kitabədə aşkar edilmişdir (83, s.65). Kitabədə mərhumun adına əlavə olunan “Xacə” titulu orta əsrlər zamanı əsasən alimlər, şairlər və tacirlər daşıyırdı. Azərbaycanda isə bu titulla daha çox tacirlərə müraciət edilirdi. Fikrimizcə, Xacə Məlik məşhur tacir olmuşdur. Vəfat tarixindən (hicri 770/1368-1369-cu il) məlum olur ki, Xacə Məlik XIV yüzillikdə yaşamışdır.

66. İzz əd-Din Məhəmməd. Görkəmli alimdir. Adı Ordubad bölgəsinin Ağrı kəndindəki qəbristanlıqda özünəməxsus sənduqə formalı qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsində qalmışdır. Kitabədə mərhum İzz əd-Din Məhəmməd “xoşbəxt şəhid”, “məşhur alim” titulları ilə təqdim olunmuşdur. Hicri 794-cü ildə (miladi 1391-1392-ci illər) vəfat etmişdir (83, s.65-66)(şəkil 66). Deməli, XIV əsrdə yaşamışdır.

67. Məhəmmədzahir təbib. Həkim olmuşdur. Adı elmi dövriyyəyə Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbrinin üstünə qoyulan başdaşı tipli xatirə

abidəsinin üstündə həkk edilən kitabə vasitəsi ilə daxil edilmişdir (52, s.82; 94, s.58-59). Məzar kitabəsində (şəkil 67) Məhəmmədzahirin “təbib” kimi təqdim olunması onun yaşadığı dövrdə tanınmış həkim olduğunu göstərir. Vəfat tarixindən (hicri 1112/1700-1701-ci il) məlum olur ki, mərhum Məhəmmədzahir XVII yüzillikdə yaşamışdır.

68. Məşədi Əsgər xan. Əttardır. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbrinin üstündə qoyulan başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş kitabədə qeydə alınmışdır (52, s.99; 94, s.99). Daşdığı “Əttar” titulu göstərir ki, Mərhum Məşədi Əsgər xan sağlığında əttarlıqla, yəni dərman maddələrinin, ədviyyatların, ətriyyat məhsullarının, müxtəlif bitkilərdən alınmış yağların ticarəti ilə məşğul olmuşdur. Vəfat tarixinə (1774-cü il) əsasən demək olar ki, əttar Məşədi Əsgər xan XVIII yüzillikdə yaşamışdır. Kitabədən aydın olur ki, o Ustad Mehdinin oğlu olmuşdur.

69. Mirzə Həşim. Ruhani alim – müctəhid olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbri üzərində qoyulmuş mərmər başdaşı üzərindəki epitafiya (məzar kitabəsi) vasitəsi ilə elm aləminə daxil olmuşdur (43, s.27; 83, s.101). Kitabədə (şəkil 52) “əsrin və zəmanənin müctəhidi” kimi təqdim olunmuşdur. Bu sözlər XVIII yüzillikdə yaşamış və 14.08.1788-ci ildə vəfat etmiş müctəhid Mirzə Həşimin dövrünün görkəmli ruhani alimi olduğunu təsdiq edir. Bunu təsdiq edən faktlardan biri də onun ən görkəmli din xadimlərinə verilən “müctəhid” titulu daşmasıdır. Çünki bu titullar din xadimləri içərisində ali ruhani təbəqəsinə verilən tituldur. Onlar hər hansı dini və hüquqi məsələdə müstəqil qərar çıxara, fətva verə bilən din xadimləri idilər. Mirzə Həşimin “müctəhid” titulu daşması onun çox nüfuzlu din xadimi olduğunu göstərir.

Məzarüstü kitabəsində mərhum Mirzə Həşimin adına həm də “rəbbani alim” sözləri əlavə olunmuşdur. Bu sözlər onun böyük din alimi olduğunu göstərməklə yanaşı bəzi

müsbət keyfiyyətlərini açmağa da yardım edir. Bir sıra alimlərin fikrincə, insanlar üç qismə (ruhbani, heyvani, rəbbani) bölünür. Ruhbani olanlar Allahın cəhənnəmindən qorxduqları üçün ibadət edənlərdir. Heyvanilər Allahın cənnətini istədikləri üçün ona ibadət edənlərdir. Rəbbanilər isə Allahın cəhənnəmindən qorxduqları və cənnəti istədikləri üçün deyil, sırf Allahı sevdikləri üçün Ona ibadət edənlərdir. Buradan aydın olur ki, adına “rəbbani alim” sözləri əlavə edilmiş mərhum Mirzə Həşim pak və mömin bir din xadimi, yüksək səviyyəli alim olmuşdur (52, s.132-133). Həmçinin mərhumun keçmişdə savadlı, yüksək biliyə malik adamlara verilən “Mirzə” titulu ilə təqdim olunması da onun yüksək mövqeyindən xəbər verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kitabədə Mirzə Həşimin atası Mömin də “Mirzə” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Sağlığında bu titulu daşması Mirzə Möminin də dövrünün savadlı adamlarından olduğunu təsdiq edir.

70. Ziba xanım. Əmir Bədi ül-Mülkün qızıdır. Ziba xanımın adı Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbiristanlığında qeydə alınmış özünəməxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki epitafiyanın – məzar kitabəsinin (şəkil 15) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Kitabənin mətnində oxuyuruq: “Bu bağça əmir Bədi ül-Mülkün qızı, alim, abid, kəramətli xatın Ziba xanımındır” (52, s. 68-69; 42,s.34).

Ziba xanım kitabədə “alim”, “abid”, “kəramətli xatın” kimi titullar və epitetlərlə təqdim olunmuşdur. Həyatını ibadətə həsr edən səmimi dindar mənasına gələn “abid” titullunun sufi anlamını, həmçinin Ziba xanımın XIV əsrdə sufi şeyxi Şeyx Əbu Səid tərəfindən qəbiristanlığın mərkəzində qurulan xanəgahın yaxınlığında dəfn olunmasına, həmçinin alim olmasına əsasən demək olar ki, Ziba xanım yaşadığı XV-XVI yüzilliklərdə həmin xanəgahda fəaliyyət göstərən sufi təriqətinin üzvü və ya təəsübkeşi olmuşdur. Yüksək vəzifəli

şəxs, hərbi-sərkərdə Əmir Bədi ül-Mülk kimi görkəmli şəxsiyyətin qızı olması onun imkanlı şəxs olduğunu və mənsub olduğu xanəgaha maddi yardım göstərdiyini söyləməyə əsas verir. Ehtimal etmək olar ki, o da qarşıda haqqında bəhs olunacaq Həvva Bədr Bikə xatın kimi xanəgah rəhbərlərindən birinin arvadı olmuşdur (53, s. 63-64).

6. SUFİ ŞEYXLƏRİ

71. Kamil Şeyx Hacı Hilalullah. Sufi şeyxi olmuşdur. Orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində yaşayan, fəaliyyət göstərən və mənsub olduğu sufi təriqətinin ideyalarını yaymaqla məşğul olan sufi şeyxlərindən - xanəgah rəhbərlərindən biri də Kamil Şeyx Hacı Hilalullahdır. İndiyədək elm aləminə başqa qaynaqlardan məlum olmayan bu sufi şeyxi - xanəgah rəhbərinin adı qızı Mikeysə xanımın məzarüstü abidəsinin üzərində həkk edilən epigrafiq sənəd - epitafiya (məzar kitabəsi) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (51, s. 21-27).

Mikeysə xanımın xatirəsinə hazırlanmış sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi XX yüzilliyin 70-ci illərində Culfa bölgəsində, Əlincəçayın sol sahilində, Əlincə qaladan təxminən 1 km şərqdə yerləşən xanəgah kompleksində bərpa və abadlıq işləri aparılarkən xanəgahın şərq divarının yanında, torpağın altından aşkar edilmişdir. Aşkar olunduqdan sonra Naxçıvan Dövlət Tarix Müzeyinə təhvil verilən bu xatirə abidəsinin üzərindəki kitabələr ilk dəfə 1976-cı ildə bizim tərəfimizdən öyrənilərək elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır (93, s. 57).

Mərmərin xüsusi növü olan oniksdən hazırlanmış abidənin (uzunu 139, eni 31, hündürlüyü 26 sm) səthi, yanları, baş və ayaq tərəfləri gözəl nəbati və həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bəzək motivləri kimi bir sıra həndəsi və nəbati ünsürlərdən, o cümlədən nar çiçəklərindən istifadə olunmuşdur. Sənduqənin səthinin baş tərəfində düzəldilmiş düzbucaqlının içərisində gözəl süls elementli nəsx xətti ilə ərəb dilində kitabə yazılmışdır (şəkil 71). Kitabənin mətninin tərcüməsindən aydın olur ki, abidənin məxsus olduğu qəbirdə Kamil Şeyx Hacı Hilalullahın qızı, mərhumə Mikeysə xanım dəfn olunmuşdur.

Abidənin səthinin kənarları boyunca, lentvari haşiyə şəklində epigrafiq motiv - Qurani-Kərimin “Bəqərə” surəsindən 255-ci ayə - Ayət-əl-Kürsi (II-255) həkk edilmişdir. Ərəbcə yazılmış kitabənin mətninin tərcüməsi belədir:

“Allahdan başqa heç bir tanrı yoxdur. [Zatı və kəmal sifətləri ilə hər şeyə qadir olub bütün kainatı yaradan və idarə edən, bəndələrini dolandıran və onların işlərini yoluna qoyan] əbədi və əzəli varlıq Odur. O nə mürgü, nə də yuxu bilər. Göylərdə və yerdə nə varsa, hamısı Onundur. Allahın izni olmadan [qiyamətdə] Onun yanında [hüzurunda] kim şəfaət [bu və ya digər şəxsin günahlarının bağışlanmasını xahiş] edə bilər? O bütün yaranmışların keçmişini və gələcəyini [bütün olmuş və olacaq şeyləri] bilir. Onlar [yaranmışlar] Allahın elmindən Onun özünün istədiyindən başqa heç bir şey qavraya bilməzlər. Onun kürsüsü [elmi, qüdrət və səltənəti] göyləri və yeri əhatə etmişdir. Bunları mühafizə etmək Onun üçün heç də çətin deyildir. Ən uca və ən böyük varlıq Odur!”(24, s. 37-38).

Quran ayəsinin sonunda həkk edilən kitabədən bəlli olur ki, mərhumə Mikeysə xanım hicri-qəməri təqvimini ilə səkkiz yüz doxsan yeddinci ildə (14.11.1491- 22.10.1492-ci il) vəfat etmişdir.

Kitabədən aydın olur ki, oniksdən hazırlanmış sənduqə tipli bu gözəl xatirə abidəsi Kamil Şeyx Hacı Hilalullahın qızı Mikeysə xanımın xatirəsinə düzəldilmişdir. Göründüyü kimi, kitabədə Mikeysə xanımın atası Hacı Hilalullah “Kamil Şeyx” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Burada qeyd olunan “şeyx” titulu göstərir ki, Hacı Hilalullah yaşadığı dövrdə sufiliyin dörd idrak mərhələsini uğurla başa vurmuş, şeyxlik dərəcəsinə çatmışdır. Həmçinin, kitabədə Hacı Hilalullahın daşdığı “şeyx” titulumun əvvəlinə “kamil” sözü də əlavə olunmuşdur. Bu ifadə isə onun nəinki mənəvi kamilləşmə sahəsində ən yüksək məqama çatdığını, hətta kamil insan kimi yetişdiyini təsdiq edir. Sufilikdə kamilliyin ən yüksək zirvəsinə çatmaq heç də hər sufi şeyxinə müəssər olan iş deyildi. Orta əsr qaynaqlarından məlumdur ki, kamil insan, kamil şeyx səviyyəsinə müsəlman şərqinin ən görkəmli şəxsiyyətləri, böyük düha sahibləri yüksələ bilməzlər.

Kamil Şeyx Hacı Hilallullahın elm, irfan sahəsində hansı mərtəbədə olduğunu müəyyən etmək üçün kamillik anlayışının, “kamil insan” ifadəsinin “kamil şeyx” titulunun məna tutumunu, mahiyyətini, ümumiyyətlə “kamil insanın” kim olduğunu izah etmək yerinə düşər.

İslamın müqəddəs kitabı Quran-i Kərimdə və Məhəmməd peyğəmbərin dilindən çıxan hədislərdə “kamil müsəlman” ifadəsinin işlədilməsinə baxmayaraq orta əsr qaynaqlarına əsasən demək olar ki, “kamil insan” termininin tarixi o qədər də qədim deyildir. Bu termini ilk dəfə “islam irfanının atası” sayılan, bir sıra məşhur sufi şeyxlərinin müəllimi olmuş, hicri 560-638/miladi 1165-1240-cı illərdə yaşamış, müasirləri arasında “əş-Şeyx əl-Əkbər” kimi tanınan Mühyiddin ibn Ərəbi işlətməmişdir. Ondan sonra yaşayan bəzi sufi arifləri də öz əsərlərində insan barəsində “kamil insan” məsələsinə toxunmuşlar. Orta əsr mütəəvvürləri ilk sufilərin arif haqqındakı görüşlərini inkişaf etdirərək “insan-i kamil” fikrinə gəlmişdilər. Mühyiddin ibn Ərəbi, Mövlana Cəlaləddin kimi bəzi sufilərə görə arif- Allahın bütöv isim və sifətləriylə özündə təcəlli etdiyi “insan-i kamil”dir (64, s. 362).

N.Cümşüdoğlu orta əsr qaynaqlarına söykənərək yazır ki, həqiqətə gedən yolda ilkin qədəm tələbdir, insan öz naqisliyini anlayaraq kamilliyə ehtiyac duyar və onda belə bir tələb və ya istək yaranır, seyr və sülukun başlanğıcı həmin istəyin yaranmasıdır. Talıb- yəni istək sahibi kamilliyə gedən yolu tapmaq üçün mürşidin köməyi ilə təriqətə yola düşür və salik adlanır. O həqiqətə yetişmək üçün müəyyən mərhələ və mənzillərdən keçməli olur. Şəriət və təriqətin zahirindən keçərək mərifət və həqiqətin batininə nüfuz edən, nəfsi paklıq və kamillik tapan salik artıq arif adlanır. Onun keçdiyi seyr və sülukun hasili kamillik və mərifətdir (7, s. 23-24). A.Nəsəfi də bu məsələdən bəhs edərək yazır ki, “kamil insan ..., bu dörd şeyi tam olan insanlardır: yaxşı sözlər, yaxşı hərəkətlər, yaxşı əxlaq və bilik”(69, s. 14).

Ariflərin fikrincə kamil insanın təkamül prosesi dörd səfər və mərhələdə baş verir: 1) İnsanın özündən Allaha olan səfəri; 2) İnsanın Allahla birlikdə Allahda səfəri (Allahı tanıması); 3) İnsanın Allahla birlikdə onun bəndələrinə doğru səfəri; 4) İnsanın Allahla birlikdə onun bəndələri arasında bəndələrin nicatı üçün səfəri.

Bütün bu mərhələlərin təhlili göstərir ki, insan nə qədər ki, Allahdan ayrındır bütün sözləri puçdur. O Allahın zikrinə çatdıqda, Onu tanıyaraq özünü Ona yaxın hiss etdikdən sonra Allahla birlikdə Allah bəndələrinə doğru qayıdır. Bu insan Allah bəndələrinin qurtuluşu üçün onların arasında hərəkət edir və onları hərəkətə gətirərək Allaha yaxınlaşdırmaq üçün çalışır (61, s. 72).

İnsanın kamilləşmə, kamala çatmaq yolunda irəliləməsi haqqında bəzi filosoflarla sufi arifləri arasında fikir ayrılıqları vardır. Filosofların fikrincə, insan kamala məntiq, deduksiya (nəticə çıxarma-H.S.) müqayisə nəticəsi, təfəkkür və məntiqi dəlillərlə çatmalıdır. Ariflərin fikrincə, məsələ elm, savad, söz, söhbət, məntiq, müqəddimə, deduksiya və s. ilə deyil. Bütün bunların əvəzinə insan nəfsinin təmizlənməsi ilə məşğul olmalı, nəfsini təmizləyərək pak və saf etməli, çirkin, rəzil əxlaq və davranışı özündən uzaqlaşdırmalı, bacardıqca haqdan başqa şeylərə diqqət etməməli, haqqa diqqəti gücləndirməli, zehmindən keçən şeylərə nəzarət edərək onları ələ almalı, qəlbinə Allahdan başqa heç bir şey gətirməməlidir (61, s. 134-135). Deməli, mənəvi kamilləşmə yolu ilə irəliləyən insanın qəlb və ruhu maddi nemətlərə aludə olmamalı, insan nəfsinə cihad edərək heyvani hisslərdən uzaqlaşmalı, tədricən ilahiləşməlidir ki, Haqq dərğahına yaxınlaşa, Allaha qovuşa bilsin. Bütün bunlara isə sırf elmi yolla, bilik, savad qazanmaqla nail olmaq mümkün deyildir.

Bu baxımdan məşhur sufi şeyxi əl-Qəzalinin fikirləri çox əhəmiyyətlidir. Bir sıra elmləri öyrəndikdən, həmin elmlərdəki çatışmazlıqları, məhdudiyətləri, bəzən, hətta sapmaları dərk

etdikdən sonra təsəvvüfə üz tutan, orta əsrlərdə yetişən kamil insanlar içərisində xüsusi yeri olan əl-Qəzali yazırdı ki, bütün elmlərdən qurtulduqdan sonra var-gücümlə təsəvvüf yoluna üz qoydum. Və bildim ki, onların yolu elm və əməl ilə kamala yetir. Onların elminin nəticəsi nəfs təhlükələrinin üstündən ötüb keçmək və əxlaqı təmizləməkdən ibarətdir. ...anladım ki, bunlar əməl adamlarıdır, söz qəhrəmanı deyillər (38, s. 88).

Haqqın elmi insani-kamilin elmidir. Onun zatı insani-kamilin zatıdır (68, s. 271) deyən Fuad Köprülü bu xüsusda yazır ki, mütəsəvvüfə görə insan– yəni adam ünsürünə qələbə çalaraq Haqqa varan insani-kamil– bu qədər mühüm olursa, təbiidir ki, ən yüksək bilgi də ona aid olur. Madam ki, ilk işimiz Allahu bilməkdir və Onu bilmək də özümüzü bilməklə olur, o halda ən mühüm elm, daha doğrusu əsl elm də insan sirlərini öyrədən elmdir. Bu da, üləmayı rüsümün bilgiləri kimi, kitabla olmaz, eşq yolu və mürşid vasitəsilə olur (68, s. 275).

Fikrimizcə, birinci və ya ikinci fikirdə qeyd olunan cəhətləri özündə təklildə əks etdirən insan sözün həqiqi mənasında tam kamil insan sayıla bilməz. Yüksək elm qazanan insan nəfsinin qulu olarsa, yaxud da nəfsini təmizləmiş insan elmin əsaslarına yiyələnəmsə, bu naqisliklər mütləq özünü biruzə verəcəkdir. Yalnız bu iki cəhətə birlikdə yiyələnən adamlar tam kamilləşə, kamil insan səviyyəsinə çata bilərlər.

Qurani-Kərimin “əş-Şəms” surəsinin 9-10-cu ayələrində deyilir: 9. “Nəfsini günahlardan təmizləyən mütləq nicat tapacaqdır”. 10. Onu günaha batıran isə, əlbəttə, ziyana uğrayacaqdır (24, s. 633).

Müqəddəs kitabın “Yusif” surəsinin 53-cü ayəsində göstərildiyi kimi “nəfs [insana] pis işlər görməyi [şəhvətə uymağı] əmr edər”(24, s. 207), ancaq insan öz nəfsinə qalib gələrsə, pisliklərdən çəkinərsə elə bir səviyyəyə çatar ki, “əl-Hicr” surəsinin 30-cu ayəsində deyildiyi kimi mələklər ona səcdə edərlər (24, s. 230).

Görünür sufi arifləri Qurani-Kərimin bu ayələrinə söykənərək qeyd olunan fikrə gəlmişlər.

Butun bunlara əməl edən, batinini təmizləyən, eşq miniyi ilə hərəkət edən şəxs yolboyu mənzilləri daha kamil insanın nəzarəti altında keçsə, onunla Allah arasındakı pərdə tamamilə götürülür və ariflərin dili ilə desək insan Allaha çatır, Ona qovuşur (61, s. 136). Mürtəza Mütəhərrinin fikrincə, bu zaman sənə hər şey verirlər, ancaq sən Ondan başqa heç bir şeyə etina etmirsən (61, s. 137). Məşhur sufi şeyxi Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin Allaha müraciətlə söylədiyi sözlər ilə desək, Sən (Allah– H.S.), Səni tanıyanı əvvəlcə Özünə vurğun edirsən və sonra ona hər iki dünyanı verir sən ki, o onları qətiyyənlə istəmir. Nə qədər ki, Səni tanımamışdı hər şeyi istəyirdi, amma onda onları ona vermirdin; Səni tanıyandan sonra isə ona hər şeyi verir sən, amma o, həmin vaxt heç nəyə etina etmir, çünki artıq Səni tapıb, artıq nə dünya və nə də axirəti istəyir; yalnız dünya və axirətdən üstün olan Səni istəyir (61, s. 137-138).

Orta əsrin məşhur ariflərindən biri, gözəl mənzum Quran təfsiri müəllifi Xacə Abdullah Ənşari də təxminən belə bir fikirdə olmaqla minacatında yazırdı: “Ey Allah, Sənin qapına hamı gəlir: şah da, rəiyyət də, varlı da, kasıb da, qüdrətli də, zəif də... Hər kəs Səndən bir şey istəyir, mən isə Səndən yalnız Sənin özünü istəyirəm. Çünki dünya istəyən şəxs zərərli sevdaya düşmüşdür. Axirət istəyən şəxs də həqiqətdən uzaqdır. Səndən Sənin özünü istəyən adam isə həm dünyada, həm də axirətdə səadətə çatır və xoşbəxt olar”(34, s. 74).

Deməli, kamil insanın dünyada axtardığı yalnız Allahdır. Dünya malı, var-dövlət, naz-nemət, qüdrət, şöhrət, vəzifə, firavan həyat və s. onu maraqlandırmır və heç bir əhəmiyyət kəsb etmir. O, Allaha çatmaq üçün hər cür əzab əzəbiyyətə dözürlü və bundan zövq alır.

Bütün bunlar göstərir ki, orta əsrlərdə “kamil insan” ifadəsi özündə bir sıra müsbət keyfiyyətləri birləşdirən, mənəvi cəhətdən pak, nəfsinə qalib gələn, çirkin əməllərdən çəkinən,

xeyirxah, mötəbər adamlara aid edilmişdir. Səfəvi şahları, o cümlədən I Şah İsmayıl, həm də “Səfəviyyə” sufi təriqətinin rəhbəri olmaq etibarlı “mürşidi-Kamil” adlandırılırdı. Haqqında bəhs edilən Şeyx Hacı Hilalullah da belə bir şəxsiyyət olmuşdur ki, adına kamil titulu əlavə edilmişdir.

Kamil şeyx Hacı Hilalullah yaşadığı dövrdə bir müddət Əlincəçay sahilindəki xanəqahın rəhbər şeyxi, yaxud da rəhbərlərindən biri olmuşdur. Bir sıra sufi təriqətlərində olduğu kimi adətə uyğun olaraq o, ailəsi ilə xanəqahda yaşamışdır. Xanəqahın divarı yanında dəfn olunmasına əsasən demək olar ki, Mikeysə xanım da atası ilə, yaxud ailə qurmuşdursa əri və övladları ilə (ehtimal ki, onun əri xanəqahın üzvü olan dərvişlərdən biri olmuşdur) birlikdə orada yaşamışdır. Çünki xanəqah divarları yanında, adətən orada yaşayan sufi şeyxləri, onların ailə üzvləri və xanəqahda ibadət və zikrlə məşğul olan dərvişlər dəfn edilirdi.

Qeyd etmək yerinə düşər ki, xanəqahın şərq divarı yanında aşkar edilən sənduqə tipli dörd xatirə abidəsindən ən böyüyü, ornamentlərinin zənginliyi baxımından və bədii cəhətdən ən gözəli Mikeysə xanıma aid abidədir. Orta əsrlər zamanı bu cür abidələr düzəltmək hamıya müyəssər olan iş deyildi. Bu cəhət onun atasının, ərinin və özünün nüfuzlu şəxsiyyət olmasından irəli gəlmişdir. Həmçinin, orta əsrlərdə, elə müasir dövrdə də gənc və ya cavan yaşlarında vəfat etmiş mərhumların xatirəsinə daha gözəl və möhtəşəm xatirə abidələri düzəldilməsi fikrini əsas götürərək demək olar ki, Mikeysə xanım cavan yaşlarında vəfat etmiş və xanəqahda yaşadığı üçün orada da dəfn edilmişdir.

Orta əsrlərdə bəzi qadınların sufi təriqətlərinin üzvü olduqlarını, elə bu fakta Əlincəçay sahilindəki xanəqahın kitabələrində də rast gəlinməsi faktına əsasən demək olar ki, Mikeysə xanım həm də xanəqahda fəaliyyət göstərən sufi təriqətinin üzvü və ya təəssübkeşi olmuşdur.

Orta əsr qaynaqları, o cümlədən müsəlman epigrafiyası abidələrinin məlumatları şahidlik edirlər ki, orta əsrlər zamanı Naxçıvanda, o cümlədən Əlincəçay xanəqahında “kamil insan” mərtəbəsinə yüksəlmiş başqa sufi şeyxləri də yaşamışdır. Məsələn, Culfa bölgəsində, Əlincəçay sahilindəki xanəqahın kitabələrinin birində xanəqahın rəhbər şeyxlərindən olan Şeyx Hacı Lələ Məliyin çox yüksək titulları sırasında «kamil» termininin qeyd olunması onun “kamil insan”, “kamil alim” səviyyəsinə yüksəldiyini təsdiq edir.

72. Mövlana Cəlali. Orta əsrlər zamanı Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən sufi təriqətlərindən birinə məxsus xanəqahın üzvü olmuşdur. “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuşdur. Adı da qəbri üzərində qoyulan başdaşı üzərindəki kitabə vasitəsi ilə elmə bəlli olmuşdur(52, s.76). XVII əsrdə yaşamasını ehtimal etmək olar.

73. Mövlana Əbdülhüseyn Xanəqahi. Sufi şeyxidir. Adı XX yüzilliyin 80-ci illərində Əlincəçay xanəqahında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından aşkar edilmiş mərmər lövhə üzərində ərəbcə həkk edilmiş kitabə (şəkil 25) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (44, s.39-40). Adına əlavə olunan “Xanəqahi” nisbəsi göstərir ki, əslən Culfa bölgəsinin Xanəqah kəndindəndir. XVII yüzilliyin ikinci yarısı – XVIII yüzilliyin birinci yarısında yaşamışdır. Bir müddət Əlincəçay xanəqahında fəaliyyət göstərən sufi təriqəti mənsublarına – dərvişlərə rəhbərlik etmişdir. Hicri-qəməri təqvimini ilə 1141 (1728-1729)-ci ildə vəfat etmişdir.

74. Mövlana Əbu Turab. Hansı isə sufi təriqətinə mənsub şəxs olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunan Mövlana Cəlalinin məzar kitabəsində qalmışdır (52, s.76). Kitabə çox aşındığı üçün mətnin tam oxunması səbəbindən onun kimliyi tam aydın deyildir. Ehtimal ki, Mövlana Cəlalinin atası və ya övladı olmuşdur. XVII əsrdə yaşaması ehtimal olunur.

75. Mövlana Məhəmməd Bağır. Sufi təriqəti mənsubu olmuşdur. XVII yüzillikdə Ordubad şəhərində yaşamış, vəfat etdikdən sonra orada, “Malik İbrahim” qəbristanlığında da dəfn olunmuşdur. Adı özünəməxsus məzar kitabəsində qalmışdır (şəkil 75) (43, s.18; 94, s.53).

76. Mövlana Məhəmməd Rza. Sufi şeyxi olmuşdur. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbri üzərində qoyulmuş başdaşı üzərindəki kitabə (şəkil 76) vasitəsi ilə elmə məlum olmuşdur. XVI yüzillikdə yaşamış, 1600-cü ildə vəfat etmişdir (43, s.17; 94, s.52).

77. Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd. Sufi şeyxidir. Adı Ordubad bölgəsinin Azad kəndindəki qəbri üzərində qoyulmuş sinədaşı üzərindəki kitabə (şəkil 77) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olunmuşdur (54, s.221; 83, s.65-66). Adına əlavə edilən “mövlana” titulu onun ərazidə fəaliyyət göstərən sufi təriqətinə rəhbərlik etdiyini təsdiq edir. Çünki bu titulla orta əsrlər zamanı alimlərə, şairlərə, görkəmli şəxsiyyətlərə, xüsusilə sufi şeyxlərinə, təriqət başçılarına müraciət edilirdi. Kitabədə titulun “əzəmətli mövlana” şəklində həkk edilməsi onun böyük nüfuza malik görkəmli şəxsiyyət olduğunu göstərir. Kitabədən məlum olur ki, Şəmsəddin Məhəmməd hicri 892-ci ilin zilhiccə ayında (18.11. – 17.12.1487-ci il) vəfat etmişdir. Vəfat tarixinə əsasən demək olar ki, bu görkəmli sufi şeyxi XV yüzillikdə yaşamışdır. Təriqət – xanəgah rəhbəri kimi sağlığında xalq arasında böyük hörmət və nüfuz qazandığı üçün öldükdən sonra qəbri ehtiram əlaməti olaraq müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

78. Şeyx Əbu Səid. Orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində yaşayıb fəaliyyət göstərən və öz ideyalarını yayan xanəgah rəhbəri- sufi şeyxlərindən biri, bəlkə də ən məşhuru Şeyx Əbu Səiddir. Bu xanəgah rəhbəri, sufi şeyxinin adı orta əsrlər tariximizin öyrənilməsində xüsusi yeri olan orta əsr müəlliflərinin əsərlərində gəlib çatmamışdır. Onun adı elm

aləminə Ordubad şəhərinin şərq tərəfində yerləşən “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbrinin üzərində qoyulmuş başdaşı üzərindəki epiqrafik sənəd - məzar kitabəsi (epitafiya) (şəkil 44) vasitəsi ilə məlum olmuşdur (41, s. 30-31).

El arasında “Şeyxin qəbri” adı ilə tanınan və əhali tərəfindən böyük hörmət və ehtiramla yanaşılan həmin qəbir qəbristanlığın mərkəzində yerləşən binanın yaxınlığında, cənub-qərb tərəfindədir. Qəbrin üzərində boz daşdan hazırlanmış böyük bir başdaşı qoyulmuşdur. Başdaşının üzərində gözəl süls xətti ilə epitafiya – məzar kitabəsi həkk edilmişdir. İlk dəfə XIX yüzilliyin ortalarında görkəmli rus alim və diplomatı N.V.Xanikov (77) tərəfindən tədqiq edilən kitabə XX yüzilliyin 20-ci illərində azərbaycanlı epiqraf İsa Əzimbəyov tərəfindən oxunmuş və rus dilinə tərcüməsi ilə birlikdə rus alimi V.M.Sısoyevin Naxçıvan MR-na ezamiyyətinin elmi hesabatına daxil edilmişdir (97, s. 142-144). Kitabənin son və mükəmməl oxunuşunu AMEA-nın müxbir üzvü M. Nemət həyata keçirmişdir (86, s. 15). Ərəb dilində nəsx xətti ilə yazılmış kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Rəhmli və mərhəmətli Allahın adı ilə! Bu qəbir xalqın mürşidi, həqiqət sahiblərinin nümunəvisi, dünya və dinin tacı, Şeyx Əbu Səid adı ilə tanınmış, xorasanlı Əbu Səid Əbül Xeyrin - Allah onun əziz ruhunu müqəddəsləşdirsən- yeddi arxa övladlarından olan şeyxülislamındır. Ölüm tarixi yeddi yüz əlli doqquzuncu hicri ili, məhərrəm ayının səkkizi, cümə axşamı, günortadan sonra oldu. Əbu Səid bu dar dünyadan köçdü. Cənnətdə babasının ruhuna qovuşdu”.

8 məhərrəm 759 h.i. = 21.12.1357-ci il.

XIV yüzilliyin ortalarına aid olan bu kitabənin mətnindən aydın olur ki, məzarda uyuyan şəxs Müsəlman Şərqində sufizmin banilərindən biri olan və bir müddət Nişapurda və Miyanədə dərviş cəmiyyətinə rəhbərlik edərək, ətrafında müxtəlif ölkələrdən gəlmiş başqa görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı, bir sıra azərbaycanlı müridlər də toplaşan Şeyx Əbu

Səid Əbül Xeyr Xorasaninin yeddinci nəslindən olan Şeyx Əbu Səiddir.

Kitabədə Əbu Səidin adının əvvəlinə əlavə edilən “Şeyx”, “Xalqın mürşidi”, “Həqiqət sahiblərinin nümunəvisi”, “Dünya və dinin tacı” titul və epitetləri onun şəxsiyyəti, sufilər arasında mövqeyi haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Ərəbcə “qoca”, “ağsaqqal” mənasına gələn “şeyx” titulu ilə ərəb ölkələrində qəbilə, tayfa başçılarına müraciət edilirdi. “Şeyx” kəlməsi islamın müqəddəs kitabı Qurani-Kərimin “Hud” surəsinin 72-ci, “Yusif” surəsinin 78-ci, “Qasas” surəsinin 23-cü, “Ğafir” surəsinin 67-ci ayəsində olmaqla dörd dəfə təkrar olunmuş (25, s. 109, 117, 193, 239) və bunların hamısında “qocalıq” mənasında işlənmişdir. Ancaq zaman keçdikcə bu terminin məna çaları genişlənmiş, sufi təriqəti başçılarına, görkəmli ruhani alimlərə, mötəbər şəxslərə bu titulla müraciət olunmağa başlamışdır.

Haqqında bəhs etdiyimiz Əbu Səidin adının əvvəlinə əlavə edilən “şeyx” titulu onun qocalığını deyil, sufi təriqətinə mənsubluğunu və xanəgah rəhbəri olmasını göstərir. Sufi təriqətlərində “Şeyx” zahir və batin elmlərdə (dini elmlər zahiri və batini olmaq üzrə iki yerə ayrılır: zahiri elmlər hədis, təfsir, kəlam, fiqh və s., batini elmlər isə sevgi yoluyla qəlbə dolan və kəşf, nəfslə mübarizə yolu ilə əldə olunan elmlərdir-H.S.) yüksək bilik sahibinə çevrilən, kamil olan və müridlərini kamilləşdirə bilən, islami bilikləri yayan, haqq yolunu göstərən rəhbər anlamında işlədilmişdir. Onlar müridin mənəvi yetkinləşmə müddətində özünü qeyd-şərtsiz təslim etməsi lazım olan şəxsiyyətlər, yetimlərə, fəqirlərə, dullara, məhbuslara, ehtiyac sahiblərinə yardım edən, əllərindən tutan adamlar olmuşlar. Bu titul “mürşid”, “pir” titulları ilə sinonim sözlər olub, təxminən eyni mənanı daşıyırlar.

Kitabədə Şeyx Əbu Səid həm də “mürşid” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Əsil mənası “doğru yol göstərən” olan bu titulla orta əsrlərdə sufi təriqətlərinə, onların xanəgahlarına rəhbərlik

edən, ətrafında müridlər toplaşan adamlara müraciət edilirdi. Mürşidlər özündən əvvəlki təriqət rəhbəri şeyxlərdən, yaxud da öz mürşidlərindən icazə alaraq insanları doğru yola dəvət edən, onlara həqiqi yol göstərən, müridlərini kamilliyə qədər aparan və yetişdirən, bu işdə uğur qazanan adamlar idilər. Onlar müridləri ilə çox yaxın olur, aralarında sevgi, məhəbbət hökm sürürdü. Mürid mürşidini nə qədər çox sevirdisə, onun qəlbindən feyz alması da o qədər çox olurdu.

Ümumiyyətlə, mürşid haqqa gedən yola düşüb o yolun təhlükəli və qorxulu yerlərini bilən, müridlərinə fayda və zərər durumuna görə istiqamət verən, din və şəriəti onların qəlbinə yerləşdirən, qullara Allahı, Allaha qulları sevdiren şəxslər - rəhbərlər olmuşlar.

Sufiliklə bağlı ədəbiyyatlarda həm də “mürşidi-kamil” tituluna rast gəlinir. Bu titulla mürşidlərin içərisində daha çox fərqlənən və seçilən, hər hansı bir sufi təriqətində olan digər mürşidlərə rəhbərlik edən adamlara müraciət edilirdi. Orta əsrlərdə bəzi Azərbaycan hökmdarları, o cümlədən Səfəvi şahları dünyəvi hakimiyyətlə yanaşı, “Səfəviyyə” sufi cəmiyyətinə rəhbərlik etdikləri üçün “Mürşidi-kamil” adlandırılırdılar.

Epitafiyada Şeyx Əbu Səid həm də “şeyxülislam” kimi təqdim edilir. Təqribən XI yüzillikdə yaranan bu titulla müsəlman ölkələrində əsasən şəriət hüququ ilə məşğul olan görkəmli alimlərə müraciət edilmiş, sonralar bu titulla ümumiyyətlə, ali ruhani zümrəsinə müraciət edilmişdir.

Orta əsrlərdə Azərbaycan bürokratik dövlət aparatında bu titulu daşıyan adamlar olmuşdur. XV əsr Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində şeyxülislam yüksək vəzifə sahibi sayılırdı. Bu elə bir titul idi ki, dövrün sultanları tərəfindən hər əyalət və ya vilayətin birinci dərəcəli ruhani alimlərinə xüsusi fərman ilə verilirdi (35, s. 41). Səfəvilər dövründə şeyxülislam şahın sinfi dayacağı olan və onun hərtərəfli köməyindən istifadə edən ali şiə ruhaniləri qrupuna daxil olmuş (12, s. 196-197) və

şahın təyin etdiyi baş qazılardan biri kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Şeyxülislamın öz vəzifələrində tamamilə müstəqil olmasıdır. Yüksək rütbəli əmirlər, baş vəzirlər və dövlətin digər yüksək rütbəli məmurları onları qorumalı və onun köməyini lazım bilməli idilər. Hətta mütəvəllilər şeyxülislamın göstərişi ilə işə qəbul edilir və ya çıxarıldılar.

XVII yüzilliyin ortalarında Azərbaycanda olmuş fransız səyyahı Jan Şardən rütbə və tutduğu mövqə etibarilə şeyxülislamın qazılardan yüksək olduğunu göstərir və əlavə edir ki, hüquqi və qəzai nöqtəyi-nəzərdən qazıların ixtiyarı məhdud idi. Şeyxülislam ən yüksək qəzai rütbə idi.

Azərbaycanda xanlıqlar və Rusiyaya ilhaqdan sonrakı vaxtlarda da mövcud olmuş bu titul müasir dövrdə həm də şiə aləmində baş ruhaniyə verilir.

Kitabədə şeyxin adına əlavə edilən “həqiqət sahiblərinin nümunəvisi” fikri də gəlişi gözəl sözlər deyildir. Bu sözlər Şeyx Əbu Səidin sufiliyin dörd idrak mərhələsinin (şəriət, təriqət, mərifət, həqiqət) hamısını uğurla keçməsindən xəbər verir. Həm də o kitabədə həqiqət mərhələsini keçmiş sufilərin nümunəvisi kimi təqdim edilir. Bu mərhələyə çatmaq və onu keçmək çox çətin olduğu üçün nadir adamlar bu şərəfə nail olurdu.

Təsəvvüfün həqiqət mərhələsinə çatmaq üçün sufi əvvəlki üç mərhələni keçməli, ibadət etməli, haramdan, pisləkdən çəkinməli, kimsəyə zərər verməməli, şəfqətli olmalı, ümidsizliyə qapılmamalı, yaxşılıq yolunda savaşmalı, özünü fəqir görməli, ədəbli olmalı, pəhriz saxlamalı, səbr göstərməli, elm öyrənməli, kindən və qərəzdən uzaq olmalı və s. bu kimi işləri yerinə yetirməli, məhəmmiyyətlərə dözməli, çətinliklərdən qorxmamalı idi. Bu kimi əzab və əziyyətlərə dözərək kamilləşməyə doğru gedən sufilər nəhayət həqiqət mərhələsinə daxil olurdular.

Bu mərhələ isə daha mürəkkəb və çətin bir yol idi. Məşhur

sufilərdən olan Əbdülqadir əs-Sufi yazır ki, “əgər həqiqəti arzu edirsinizsə, artıq həyatınız əvvəlki kimi ola bilməz. İnsan yuxudadır, öldüyündə oyanır. Həqiqət oyanışdır”. Həqiqət kamil insan olma yolçuluğunun sonuncusu və yetkinliyə çatma mərhələsidir. O bir ilham məkanıdır. Bu məkanda, yəni həqiqət mərhələsində ilham Allah vergisi olaraq sevgi və bilgi şəklində sufinin qəlbinə dolur. Bu isə ancaq təmizlənmiş, paklanmış könüllərə nəsib olurdu. İlhamə çatmış adamlarda aldanma və yanılma ehtimalı sıfıra yenirdi.

Həqiqət mərhələsi özü də keçilməsi vacib olan on məqamdan ibarətdir. Türk alimi Haydar Kaya həmin məqamları aşağıdakı kimi səciyyələndirir:

1. Torpaq kimi olmaq. Torpaq təvazö və verimliliyin qaynağıdır, varlıqları qoynunda bəsləyib böyüdən gerçək anadır;
2. Tanrının yaratdığı hər şeyi aşağı (dəyərsiz) görməmək, yəni bütün insanları bir görmək;
3. Əlindən gələn yaxşılığı əsirgəməmək. İnsanlara və yaradılmış varlıqlara yardım etmək;
4. Əmin olmaq, yəni Allahın lütfündən və bağışlayacağından şübhə etməmək;
5. Allaha eşqlə yönəlmək, təfəkkür (ilahi hökmləri ibrətlə düşünmək);
6. Mürşid hüzurunda, ariflər məclisində iştirak edib gizliliyə dair bilgi sahibi olmaq və söhbət etmək;
7. Seyr. Varlıqları, ilahi görüntüləri, sifət görüntülərini diqqətlə və ibrətlə görə bilmək, görməyə çalışmaq;
8. Sırr. Özünə verilən, saxlanması gərəkən şeyləri söyləməmək. Gördüyü, nail olduğu ilahi görüntüləri gizlətmək;
9. Müchədə. Allaha ibadətində ara vermədən davam etmək;
10. Müşahidə. Nail olduğu bilgi nöqtəsində varlığın özünü görə bilmək. İrşad (başqalarını da yetişdiyi ucalığa çıxarmaq üçün yol göstəricilik) (66, s. 309-310).

Əlbəttə, həqiqət mərhələsinə daxil olanlar üçün bu on məqamın hamısına əməl etmək insandan güclü iradə, mətinlik, dözümlülük tələb edirdi. Bu şərtlərə əməl etmək, onları uğurla başa vurmaq, heç də həqiqət mərhələsinə qədəm qoymuş adamların hamısına nəsib olmurdu. Bu mərhələni keçmiş

adamların demək olar ki, hamısı müsəlman dünyasının ən görkəmli şəxsiyyətlərinə çevrilmişlər.

Adına əlavə edilən “həqiqət sahiblərinin nümunəvisi” sözləri göstərir ki, Şeyx Əbu Səid də həqiqət mərhələsini uğurla başa vurmuş, sufilikdə ən yüksək zirvəni fəth etmiş, zəmanəsinin ən görkəmli sufilərindən birinə çevrilmişdir.

Kitabədə şeyxin adının əvvəlində nəzərə çarpdırılan “Dünya və dinin tacı” sözləri isə onun dünya nemətlərindən əl çəkməsi, gecələri oyaq qalaraq səhərədək namaz qılması, gündüzlər oruc tutması, aza qane olması, qənaətlə keçinməsi, vaxtını xanəqahda ibadətə, zikrə həsr etməsi, naməhrəmdən uzaq olması, dini elmləri dərinləndirən bilməsi və təbliğ etməsi və digər bu kimi müsbət keyfiyyətlərə malik olması ilə əlaqədardır.

Epitafiyada onun Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin yeddi arxa övladlarından olması xüsusi vurğulanmışdır. Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanini Ön Asiyada sufizmin yaradıcılarından və ideoloqlarından biri, ilk xanəqah yaradıcısı olan məşhur sufi şeyxlərindən biridir.

Əsil adı Fəzlullah bin Əbül-Xeyr olan, ancaq Müsəlman Şərqi Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanini kimi tanınan Şeyx Əbu Səid hicri 357-ci (miladi 967-ci) ildə Azərbaycanın Miyanə şəhərində ətriyyət taciri ailəsində anadan olmuşdur. Onun özünün tərtib etdiyi nəsil şəcərəsinə görə nəslini Məhəmməd peyğəmbərə gedib çıxır. Şeyxin təxminən 100 il sonrakı törəmələrindən olan Məhəmməd bin Münəvvər onun haqqında yazdığı “Əsrar ət-tövhid fi maqamat əş-Şeyx Əbu Səid” (Şeyx Əbu Səidin məqamlarında tövhidin sirləri) əsərində həmin silsilə belə təqdim edilmişdir: Məhəmməd peyğəmbər - Həzrəti Əli-Həsən Bəsrri-Həbib Əcəmi-Davud Tai-Məruf Kərhi-Səri Səqəti-Güneyd Bağdadi-Mürtəiş Bağdadi-Əbu Nəsr Tusi-Əbül Fəzl Həsən Saraxs-Əbu Səid bin Əbul-Xeyr (4, s. 43).

Uşaq çağlarında sufilərlə yaxın münasibətdə olan atası

Əhməd Əbül-Xeyrlə Miyanədə səma məclislərinə getmiş, təsəvvüflə tanış olmuşdu. İlk təhsil illərində tanış olduğu şairlərin şeirlərini öyrənmiş, Məhəmməd peyğəmbərin “beşikdən qəbir evinə qədər öyrənin” sözlərinə əməl edərək həyatı boyu öyrənmiş, bir sıra elmlərə dərindən bələd olmuş, təxminən otuz min beyt şeir əzbərləmiş, özü də bədii yaradıcılıqla məşğul olmuş, şeir və ilahilər yazmışdır.

Gənclik illərində Miyanə, Mərv və Saraxsda dini və dünyəvi elmlərə yiyələnmiş, bundan sonra bir müddət Saraxs, Nişapur və Amulda riyazət (zahidlik-H.S.) və sufiliyin sirlərini öyrənmişdir. Təsəvvüf sahəsində kamil bilik əldə edən Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr gecələri yatmamış, namaz qılmış, ibadətlə, zikrlə məşğul olmuş, gündüzləri oruc tutmuş, heç dincəlməmiş, daima üzü qibləyə yönəlmiş bir halda olmağa çalışmış, haramlardan çəkinmiş, gözəl şeylərə baxmamış, ən azla kifayətlənmiş, vaxtını məsciddə və xanəgahda keçirmiş, pis yerlər olduğuna inandığı üçün çarşı-bazara getməmiş, kimsənin qüsuru görməmiş, nəfsindən arxayın olduğdan sonra irşada (doğru yola dəvət etməyə-H.S.) başlamışdı (65, s. 220).

Bundan sonra o Şeyx Əbül-Fəzlin məsləhəti ilə Nişapura getmiş və orada öz xanəgahını yaratmışdır. Nişapur islam dininin bölgəyə yayıldığı dövrdən etibarən ilk xanəgahların, mədrəsələrin qurulduğu, alimlərin, fəqihlərin, şairlərin, sufi şeyxlərinin bir araya gəldiyi yer olmuşdur. Elmi biliklər və ədəbiyyat sahəsində əldə etdiyi yüksək məqama görə bu şəhər elm aləmində “dərül-elm” (elm evi) kimi tanınmışdır.

Belə yüksək elm və mədəniyyət mərkəzində yaşaması Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyrin həyatında mühüm rol oynamışdır. O, burada sufilər içərisində böyük şöhrət qazanmışdı. Onun yaratdığı xanəgah bütün Xorasan bölgəsində onadək qurulan xanəgahlardan ən mükəmməli idi. Qaynaqlar təsdiq edir ki, Nişapurda və Xorasanın digər şəhərlərində qurulan xanəgahların heç biri Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyrin xanəgahının səviyyəsinə və şöhrətinə çata bilməmişdir. Məhz buna görə də

bir sıra orta əsr müəllifləri onu xanəgah təşkilatını ilk quran adam kimi səciyyələndirir, bütün sufi şeyxlərini onun tələbəsi sayırdılar (70, s. 250-251).

Nişapurda təxminən 11 il (1024-1035-ci illər) yaşayan Şeyx Əbu Səid ətrafına toplaşan müridlərin təhsili ilə məşğul olur, onların kamil bir insan kimi yetişmələri üçün böyük səy göstərirdi. Onun müridləri sırasından məşhur sufilər, görkəmli dövlət xadimləri və şəxsiyyətlər yetişmişdir. Bunlardan biri də “mən nə qazandımsa Şeyx Əbu Səiddən qazandım” etirafında bulunan, səlcuq sultanlarından Alparslan və Məlikşahın vəziri olmuş Xacə Nizamül-Mülkdür.

Artıq qocalıq çağlarında Şeyx Səid Əbül-Xeyr Xorasani Nişapuru tərk edərək doğulduğu Miyanə şəhərinə qayıdır. Miyanədə xanəgahını yaradan Şeyxin ətrafına yenə də çoxlu müridlər toplaşır. Həmçinin, Müsəlman Şərfinin məşhur sufi şeyxləri Nişapurdakı kimi, Miyanədə də Şeyx Əbu Səidlə görüşə gəlir, ondan faydalanırdılar. Burada da o böyük məclislər qurmuş, bu məclislərdə müxtəlif təbəqələrdən olan adamlar iştirak etmişdir. Ümumiyyətlə, onun xanəgahı müxtəlif yerlərdən gələn adamların, sufi şeyxlərinin, dərvişlərin müsafirxanası olmuşdur. Harada olmasından və fəaliyyət göstərməsindən asılı olmayaraq Şeyx Əbu Səidin xanəgahı həmişə xalq kütlələri ilə sıx təmasda olmuş, özünə çoxlu tərəfdar toplamışdır. Onun xanəgahı bir təhsil mərkəzinə çevrilmiş, müxtəlif yerlərdən gələn tələbələr onun müridinə çevrilmiş, şeyxin ideyalarını mənimsəmişlər. Bu hal, xüsusilə Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyrin həyatının Nişapur dövründə daha qabarıq olmuşdur.

O, xanəgahında müridlərinə dərs vermiş, ideyalarını onlara mənimsətməmişdir. Şeyxin ideyalarını və bütövlükdə sufiliyin qayda-qanunlarını mənimsəyərək kamilləşən bu adamların bir qismi Xorasanda qalsa da, bir hissəsi Müsəlman Şərfinin başqa ölkələrinə getmiş, orada Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyrin ideyalarını yaymaqla məşğul olmuşlar. Bu adamlar içərisində

sufilikdə ən yüksək məqama çatmış adamlar da olmuş, onlar yaşadıkları ölkələrdə öz xanəgahlarını quraraq şeyxlərinin ideyalarını yaymışlar.

Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanı 1049-cu ildə, 83 yaşında Miyanədə vəfat etmişdir. Onun beş oğlu, çoxlu nəvə və nəticələri olmuş, ancaq onların bir qismi Xorasanın oğuzlar tərəfindən tutulması zamanı öldürülmüş, sağ qalanlar isə didərgin düşərək Məsəlman Şərqinin müxtəlif yerlərində məskunlaşmışdılar. Məhz bu adamların içərisindən sonralar çoxlu sufi şeyxləri və alimlər yetişdi. XIV yüzillikdə Ordubad şəhərində xanəgah rəhbəri kimi fəaliyyət göstərən Şeyx Əbu Səid də Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin həmin törəmələrindən olan şeyxdir.

Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanı Şərqi bir sıra görkəmli sufi şeyxləri, alimləri və mütəfəkkirləri ilə yaxın münasibətdə olmuşdur. Onun İbn Sina ilə məktublaşması və görüşməsi haqda məlumatlar vardır. Onların görüşməsindən və söhbətlərindən sonra İbn Sina “Mənim bildiklərimi o görür”, Şeyx Əbu Səid isə “Mənim gördüklərimi o bilir” demişdir (65, s. 221; 62, s. 197). Məhz bu üstünlüklərinə və digər müsbət keyfiyyətlərinə görə orta əsr müəlliflərindən Əbu Bəkr Tehrani Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanini “övlialar sultanı” kimi xarakterizə etmişdir (71, s. 334) (“Övliya” kəlməsi ərəbcə vəli sözünün cəmi olub, təxminən “Allahın dostları” anlamına gələrək pak, məsum, gizlinləri və qəlbədən keçənləri bilən, duaları Allah tərəfindən qəbul olunan adamlara aid edilirdi-H.S.). Allah övlialarını qoruyar, onlar sözlərini Haqqdan alar, dilləri sirdən söylər, nəfəsləri zayə olmaz... Onların həqiqətlərini qəlb sahibi olanlar bilir... Nə bilsələr, hər şeyi Allahdan anlar və bilərlər (39, s. 140). Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasanı belə bir şəxsiyyət olduğu üçün orta əsrlərdə “övlialar sultanı” adlandırılmışdır.

Bütün bu keyfiyyətlərinə görə o müridləri, digər sufi təriqəti mənsubları və əhali arasında böyük nüfuz və şöhrət

qazanmış, nəticədə onun yerə atdığı qarpız qabığı belə təberrük kimi götürülmüş və 20 dinara müştəri tapa bilmişdi (65, s.221).

Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr sufiliyə bir sıra yeniliklər gətirmişdir. Bu cəhətdən ilk növbədə o təsəvvüf ədəbinin yaradıcısı kimi məşhurdur. O, ilk dəfə olaraq xanəgah proqramını yaratmışdır. Bu zaman o təkcə öz xanəgahının yaşam tərzini nəzərə almaqla kifayətlənməmiş, sələflərinin və müasirlərinin xanəgahlarındakı qayda-qanunlardan bəhrələnmiş, öz yaradıcılığı ilə özündən sonra gələn təriqət mənsublarına örnək buraxmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, sonralar bir sıra sufilər xanəgah qaydaları haqqında çoxlu əsərlər yazmışdır.

Səma zamanı dərvişlərin xilqələrini çıxarmaları adəti də Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyrdən yadigardır. “İslam ensiklopediyası”nda qeyd olunduğu kimi Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr xanəgahda bəzən səhərə qədər rəqs edir, pul atır, aşiqanə şerlər və ilahilər oxuyub coşurdu (65, s.220). Səma zamanı Şeyx coşarkən ayağını yerə vurur, əl çalır. Əlbəttə, burada rəqs ünsürləri olsa da səmanı tamamilə rəqs adlandırmaq olmaz. Səma Şeyx Əbu Səid üçün rəqs deyil, ibadət idi.

Məhz Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr kimi məşhur sufilərin (Məruf Kərxî, Zunnun Misri, Güneyd Bağdadi, Bəyazid Bistami və s.) müəyyənləşdirdiyi qayda-qanunlar, metodlar əsasında təsəvvüf tədricən sistemləşmiş və təşkilatlanma prosesinə daxil olmuş, nəticədə bir sıra iri təriqətlər yaranmışdı.

Təsəvvüf tarixində yeddi sultandan biri sayılan Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyrin çoxlu dostu və tərəfdarı olduğu kimi düşmən və müxalifləri də var idi. Bəziləri onu siddiq (səmimi, sadıq-H.S.), bəziləri isə zındıq (islam hüququna görə küfrü bildirən inanclara malik olduğu halda müsəlman görünən şəxs-H.S.) hesab etmişdir. Bütün dinlərə bir gözlə baxılmasını təlqin etməsi, “məscid və mədrəsələr yerlə bir olmadıqca, küfrə iman arasındakı fərq qalxmadıqca dərvişlərin vəzifələri

tamamlanmış olmayacaqdır” - deməsi onun zındıq olmasına dəlil sayılmışdır. O, gənclərlə səma etməkdə, Quran və hədis yerinə şeir və ilahi oxumaqda da günahkar sayılmışdır. Hətta, ondan Qəznəli Sultan Mahmuda şikayət etmişlər. Sultan isə Nişapur alimlərinə bu məsələni araşdırmağı tapşıraraq, nəticədə Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr müxaliflərini məğlub etmiş, zərərsizləşdirmiş, onlar Şeyxə haqq vermək məcburiyyətində qalmışlar. Bundan sonra Nişapurda heç kim sufilər əleyhinə çıxmağa cəsarət etməmişdi (65, s. 221).

Nişapurda və Miyanədə yaşayarkən təhsil almaq üçün mürid sifətilə onun xanəgahına Müsəlman Şərqinin müxtəlif ölkələrindən çoxlu gənclər gəlmişdir. Bunların içərisində Azərbaycandan gəlmiş adamlar da çox olmuşdur. Bu sıradan Əbu Əbdullah ibn Xəfifin oğlu və davamçısı İbn Bakuyyə Baba Kuhi, Məhəmmədəli Bakuvi və onun qardaşı Pir Hüseyn Şirvani kimi Azərbaycan alimləri və filosoflarını qeyd etmək olar (31, s. 8). Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyrdən dərslər alaraq kamilləşən Azərbaycanlı müridlərin bir hissəsi təhsillərini başa vurduqdan sonra Yaxın Şərqi bir sıra ölkələrinə gedərək orada fəaliyyət göstərirlər də, bir qismi vətənlərinə qayıtmış, öz xanəgahlarını qurmuş və mənsub olduqları təriqətin, müridlərinin ideya və fikirlərini yaymaqla məşğul olmuşlar.

Beləliklə, Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin ideyalarını yayan çoxlu xanəgahlar fəaliyyətə başlamışdır. Bunun nəticəsi idi ki, Məhəmməd ibn Münəvvərin məlumatına görə Azərbaycanın təkcə Şirvan bölgəsində Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyrin ideyalarını yayan 400-dən artıq xanəgah fəaliyyət göstərmişdir (31, s. 8; 102, s. 143-146).

Məhz həmin vaxtlar Ordubad şəhərində də Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin ideyalarını yayan xanəgah qurulmuş və fəaliyyət göstərmişdir. XIV yüzilliyin birinci yarısında bu xanəgaha Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyrin yeddi arxa övladlarından biri – onun öz adını daşıyan Şeyx Əbu Səid

rəhbərlik etmişdir. Şeyx Əbu Səid ulu babasının ideyalarını yaymaq üçün Ordubada gəlmiş və orada xanəgaha rəhbərlik edərək ətrafına çoxlu tərəfdar toplamışdır. Onun rəhbərliyi dövründə xanəgah inkişaf etmiş, şeyxin özü və başçılıq etdiyi xanəgahın mənsubları şəhər əhalisi, xüsusilə sənətkarlar arasında böyük hörmət və nüfuz qazanmışlar.

AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d. M.Nemətin fikrincə Şeyx Əbu Səid bütün ömrünü Azərbaycanda islam fəlsəfi dünyagörüşünün formalaşmasına, sosial-siyasi və mədəni-ideoloji məsələlərin inkişafına həsr etmiş, Azərbaycanın azadlığı uğrunda monqol işğalçılara qarşı çevrilmiş xalq hərəkatına başçılıq etmişdir (31, s. 29). Göründüyü kimi, Şeyx Əbu Səidin Azərbaycan tarixində özünəməxsus yeri və mövqeyi olmuşdur. Məhz bu səbəbdəndir ki, xalq arasında böyük nüfuz qazanmış şeyx 1357-ci ildə öldükdən sonra onun dəfn edildiyi qəbir müridləri və şəhər əhalisi tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir.

Şeyx Əbu Səidin xanəgahı indi “Malik İbrahim” qəbristanlığının mərkəzində yerləşən binanın yerində olmuşdur. Ailəsi və müridləri ilə bu xanəgahda yaşayan Şeyx Əbu Səid vəfat etdikdən sonra öz xanəgahının yanında dəfn olunmuşdur. Xanəgah yaxınlığında (təxminən 15 metr aralı) dəfn olunan Şeyx Əbu Səidin qəbri üzərində türbə də olmuşdur. Bu haqda mərhumun xatirəsinə hazırlanan başdaşının kitabəsində də məlumat verilir. Başdaşının yan tərəfində cızma yolu ilə belə bir kitabə yazılmışdır: “Ustad Hacı Pənahın oğlu ustad Nəcməddinin işidir. Memar Hacı oğlu Məhəmməd bəy dua ilə (Allahdan) kömək istəyir” (31, s. 29).

Təəssüf ki, dövrünün tanınmış şəxsiyyəti olan belə bir görkəmli adamın - sufi şeyxinin türbəsi illər keçdikcə baxımsızlıq üzündən dağılmış, başdaşı sınımış, sonradan bütövləşdirilərək sementlə bərkidilmişdir. Şeyx Əbu Səidin türbəsi kimi xanəgahı da zaman keçdikcə uçub dağılmış, sonralar yerli əhali tərəfindən bərpa edilərək indiki şəklinə

salınmışdır.

Hazırda iki hektara yaxın sahəni əhatə edən və indi də dəfn mərasimləri keçirilən və el arasında “Malik İbrahim”qəbristanlığı adı ilə tanınan məzarlıq isə əhali arasında böyük hörmətə malik olan Şeyx Əbu Səidin məzarı ətrafında ona ehtiram əlaməti olaraq dəfn olunanların hesabına meydana gəlmişdir. Bu fikri təsdiq edən əsas faktlardan biri qəbristanlıqda xronoloji cəhətdən ən qədim kitabənin məhz Şeyx Əbu Səidə məxsus epitafiyanın (məzar kitabəsinin) olmasıdır. Göründüyü kimi, Ordubad ərazisində hörmətlə yad edilən, hətta ziyarətəgaha çevrilən “Şeyxin qəbri” orta əsrlər zamanı Azərbaycanın sosial-siyasi və ideoloji həyatında özünəməxsus yeri olan dərviş məskəninin rəhbəri Şeyx Əbu Səidə məxsusdur.

“Malik İbrahim” qəbristanlığında indiyədək qalan bəzi xatirə abidələri üzərində qalan kitabələr təsdiq edirlər ki, Şeyx Əbu Səidin xanəgahı onun ölümündən sonralar da fəaliyyət göstərmiş və ona mənsub olan dərvişlər- şeyxlər xanəgahda yaşayaraq ibadət, zikr və öz ideyalarını yaymaqla məşğul olmuş, öldükdən sonra ətrafda yaranan qəbristanlıqda dəfn olunmuşlar. Bu kitabələrin məlumatlarına əsaslanaraq demək olar ki, Şeyx Əbu Səidin XIV yüzillikdə yaratdığı xanəgah onun vəfatından sonra da, hətta XVIII yüzillikdə də fəaliyyət göstərmişdir.

Naxçıvanda Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin başqa xələfləri və ardıcıllarının da xanəgahları olmuşdur. Onun yetirmələrindən biri də Culfa bölgəsində, Əlincəçay sahilində xanəgah yaradaraq ətrafına müridlər toplayan və öz ideyalarını yayan Əbu Ömər Naxçıvani olmuşdur (95, s. 1267; 81, s. 19). Naxçıvandan çıxmış başqa bir sufi şeyxi təxminən Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin müasiri olmuş Xacə Məhəmməd Xoşnam olmuşdur. M.Tərbiyyət onun haqqında yazır ki, o Naxçıvan şəhərində doğulmuş və Təbrizdən 4 ağac (28 km-ə yaxın) məsafədə yerləşən Xacə Xoşnam kəndində dəfn

olunmuşdur. Xacə Xoşnam zəncanlı Əxi Fərəcin müridlərindən olmuş, deyilənlərə görə Azərbaycanda təsəvvüf təriqəti onun vasitəsilə yayılmışdır. Xacə Xoşnamın vəfat tarixi məlum deyildir. Əxi Fərəc 1064-cü ildə vəfat etdiyindən (60, s. 371) onun XI əsrdə yaşaması məlum olur.

Qeyd olunduğu kimi, Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasani ömrünün sonlarında doğulduğu Miyanədə fəaliyyət göstərmiş və 1049-cu ildə orada vəfat etmişdir. Bu baxımdan Xacə Məhəmməd Xoşnamın Təbrizdən çox da uzaq olmayan Miyanəyə getməsi və Əxi Fərəcdən qabaq Şeyx Əbu Səiddən dərs alması və ya onun məclislərində iştirak etməsi mümkün haldır.

Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyrin xələflərinin və yetirmələrinin Azərbaycanın digər bölgələrində də fəaliyyət göstərməsi haqqında məlumatlar vardır. Onun xələfi - Əbu Səid Abdal Bakui adlı şeyx XIV yüzillikdə Bakı yaxınlığında öz xanəqahını quraraq ətrafına müridlər toplamış, ulu babasının ideya və fikirlərini təbliğ etmişdir. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Abbasqulu ağa Bakıxanovun məlumatına görə Şeyx Əbu Səid Abdal Bakui kəraməti və qonaqpərvərliyi ilə şöhrət tapan bir dərviş olmuşdur. Maddi vəziyyətinin zəif olmasına baxmayaraq heç vaxt qonaqpərvərlikdən və yoxsullara yardım etməkdən imtina etməmişdir (75, s. 201).

Bu xanəqah Azərbaycanda çox məşhur olmuşdur. Şeyx Əbu Səid Abdal Bakui öldükdən sonra öz xanəqahının yanında dəfn edilmişdir. Onun qəbri müridləri və yerli əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişdir. Bir sıra orta əsr hökmdarları, o cümlədən Osmanlı hakimlərindən sultan III Murad Şeyx Əbu Səid Abdal Bakuvinin qəbrinə böyük hörmət və etiram bəsləmiş, hətta onun məqbərəsi və vəqfləri ilə əlaqədar fərmanlar imzalamışdır (27, s. 21-27). Ancaq zaman keçdikcə onun xanəqahı və qəbri unudularaq torpaq altında qalmışdır. 1817-ci ildə Mənsur xanın oğlu, Bakı bəyi Hacı Qasım bəy onun qəbrini və xanəqahını yenidən bərpa etdirib

düzəltmişdir. XX yüzilliyin əvvəllərində isə Bakılı əsilzadələrdən Nabat xanım Aşurbəyli - Rzayeva bu ərazidə Təzə Pir məscidini inşa etdirmişdir (74, s. 293; 81, s. 117).

Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin nəslindən olan və Bakı yaxınlığında xanəqahını quraraq fəaliyyət göstərən Şeyx Əbu Səid Abdal Bakuinin adına əlavə edilən və onun mənsub olduğu yeri bildirən “Bakui” nisbəsinə əsaslanaraq onun Bakıda doğulduğunu ehtimal etmək olar. Həmçinin, Şeyx Əbu Səid Əbül-Xeyr Xorasaninin nəvə-nəticələrinin canlarını qurtarmaq üçün XIX yüzillikdə Miyanədən didərgin düşərək digər yerlərdə sığınacaq tapdıqları faktına əsaslanaraq ehtimal etmək olar ki, Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən Şeyx Əbu Səid Ordubada gələn həmin didərginlərin övladlarından olmuş və Ordubadda anadan olmuşdur.

Qaynaqlar Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin Azərbaycanda yaşayıb fəaliyyət göstərən başqa bir ardıcılığın - Xacə Nəsirəddin Əbu Nəsr Şirvaninin də adını bizə dək qoruyub saxlamışdır (102, s. 143-146; 101, s.104; 83, s. 22). Bu sufi şeyxi Şirvanda özünün xanəqahını yaratmış, müridləri vasitəsi ilə mənsub olduğu təriqətin ideyalarını yaymışdır.

Şeyx Əbu Səid Əbül Xeyr Xorasaninin ilk xanəqah yaradıcılarından biri olduğunu və onun ilk yetirmələrinin, o cümlədən 1050-ci ildə vəfat etmiş İbn Bakuyyə Baba Kuhinin, 1071-ci ildə vəfat etmiş Pir Hüseyn Şirvaninin Şirvanda xanəqah yaradıb fəaliyyət göstərməsi faktına söykənərək demək olar ki, Azərbaycan Müsəlman Şərqində ilk xanəqahların yarandığı yerlərdən biri olmuşdur.

79. Şeyx Hacı Lələ Məlik. Orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində yaşayan və fəaliyyət göstərən xanəqah rəhbərləri sırasında məşhur sufi şeyxlərindən Şeyx Hacı Lələ Məliyin xüsusi yeri vardır. Bu sufi şeyxinin adı elm aləminə Əlincəqay sahilindəki xanəqah kompleksinə daxil olan türbə-məscidin kitabəsi vasitəsilə məlum olmuşdur (45).

Kitabənin (şəkil 79) mətnindən aydın olur ki, bu məqbərə

mükəmməl, kamil, fəzilət sahibi alim, şeyx, hacıların və hər iki müqəddəs yerin (Məkkə və Mədinə-H.S.) iftixarı, xalqlar içərisindəki tayfaların mürşidi, Allahı tanıyanların şeyxi Hacı Lələ Məlikindir. Tikinti kəramətli, əzəmətli xatun Həvva Bədr Bikə xatının - onun isməti artıq olsun - səyi ilə doqquz yüz birinci ildə (21.09.1495-08.09.1496-cı il) tamam olmuşdur (83, s. 70; 94, s. 118).

Kitabədə adı qeyd olunan və xatirəsinə böyük bir türbə-məscid inşa etdirilən Şeyx Hacı Lələ Məlik yaşadığı dövrdə, yəni XV əsrin sonlarında xanəgahda fəaliyyət göstərən sufi təriqətinin rəhbər şeyxi olmuşdur. Kitabənin mətnində mərhumun adına əlavə edilən “kamil”, “fəzilət”, “mükəmməl alim” titulları onun yüksək elm və fəzilət sahibi olmasından xəbər verir. Həmçinin, kitabənin mətnində qeyd olunan “xalqlar içərisindəki tayfaların mürşidi” kəlmələri Şeyx Hacı Lələ Məliyin orta əsrlər zamanı Müsəlman Şərqində, o cümlədən Naxçıvan ərazisində də geniş yayılan və adı çəkilən xanəgahda XV əsrdə fəaliyyət göstərən sufi təriqətinə mənsub olan dərvişlərin rəhbəri – mürşidi olmasını təsdiq edir.

Ümumiyyətlə, Şeyx Hacı Lələ Məliyin daşdığı titullar onun sufilikdə tutduğu çox yüksək mövqe və mənəbindən xəbər verir. Bu baxımdan Şeyxin adına əlavə edilən “arif” titulu diqqəti daha çox cəlb edir. “Arif” titulu haqqında qaynaqlarda və tədqiqat əsərlərində kifayət qədər fikirlər söylənilsə də, konkret olaraq bəhs olunan kitabədə Şeyx Hacı Lələ Məliyin adına əlavə edilən bu titullar haqqında indiyədək yalnız kitabənin ilk tədqiqatçısı, t.e.n. Ə.Ələsgərzadə qısa şəkildə bəhs etmiş, onu insanın yüksək kamillik dərəcəsinə nail olması və həqiqəti dərk etməsi xüsusiyyətlərinin göstəricisi kimi xarakterizə etmişdir (73, s. 163).

Şeyx Hacı Lələ Məliyin bu titulu daşması şübhəsiz ki, onun sufilikdə nail olduğu ən yüksək dərəcəyə işarədir. Fikrimizcə, “arif” termininin bir qədər geniş izah edilməsi Şeyx Hacı Lələ Məliyin yaşadığı dövrdə tutduğu mövqe,

təsəvvüfdə fəth etdiyi zirvə haqqında dolğun təsəvvür yarada bilər.

Orta əsr qaynaqları və tədqiqatçılar təsdiq edirlər ki, “taniyan”, “bilən”, “vaqif və aşına olan”, “haldan anlayan” kimi mənələrə gələn (64, s. 361) “arif” titulu təsəvvüfdə ən yüksək məqama çatmış adamlara verilir. Bu titula layiq görülmək heç də bütün təriqət başçılarına nəsisib olmurdu. “Arif”lik mərtəbəsinə yüksəlmək üçün hər bir kəs əziyyətlərə qatlaşmalı, çətinlikləri dəf etməli, mühüm sınaqlardan uğurla çıxmalı, mənəvi kamilləşmə mərhələlərini keçməli idi. Bütün bunları yerinə yetirmək isə olduqca çətin idi. Bunun üçün hər bir mürid sufi təlimini tam mənimsəməkdən əlavə 40 gün qaranlıq otaqda tək oturub yalnız su və azacıq çörəklə qidalanmalı, sufiliyin məqamlarını keçməli idi. Yalnız “şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət” yolunu keçdikdən sonra o kamilliyə yüksələ bilərdi. Şəriət öyrənilir, təriqət yolları keçilir, həqiqət isə yaşanırdı.

Kamilliyə çatmağın təriqət yolu yeddi məqamdan keçirdi:

1. “Tövbə”. Bu məqamda olan sufi bütün fikrini Allaha yönəldir, özünü Allaha həsr edir, evi, ailəni, arvad-uşağı-hər şeyi unudub vahid varlığa bağlanır.
2. “Vəra” adlanan bu məqamda sufi halal və haramı öyrənir, onlara əməl etmək qaydalarını mənimsəyir.
3. “Zöhd” məqamında sufi fikri Allahdan-həqiqətdən yayındıran hər şeydən, o cümlədən dadlı yemək-içməkdən, gözəl geyinməkdən və s. imtina edib bütün dünyəvi arzularına son verir.
4. Yoxsulluq, dilənçilik məqamı olan “Fəqr”də sufi hətta dəriş libasında qapıları gəzib özünə və yoldaşlarına yemək-içmək dilənir.
5. “Səbr” adlanan növbəti məqamda sufi özünü ən çətin dərdlərə, dözülməz əzablara hazırlayır, səbrlə və narazılıq etmədən ağrı-acıları qəbul edir.
6. “Təvəkkül” məqamında həyatın hər bir günü və anı sonuncu kimi qəbul edilir, sabah haqqında düşünmə, sabaha hazırlıq fikirləri atılır, yalnız həmin an yaşanır.
7. “Ridə” adlanan sonuncu məqamda yaşayan sufi artıq hər şeydən razıdır.

Gələcəkdə baş verə biləcək heç nə onu narahat etmir. Hər hansı bir zərbə onu narahat edə və ya hər hansı bir uğur onu sevindirə bilməz. Şəxsi həyatında və ətrafda baş verən hadisələr onun üçün təhlükə törətmir, narahat etmir. O, baş verən hər bir hadisəni soyuqqanlıqla qarşılayır (5, s. 125-126; 10, s. 9-10).

Qaynaqlara söykənərək Nəsim Cümşüdoğlu yazır ki, öz naqisliyini anlayaraq kamilliyə ehtiyac duyan insan kamilliyə gedən yolu tapmaq üçün mürşidin köməyi ilə təriqətə-yola düşür və salik adlanır. O, həqiqətə yetişmək üçün müəyyən mərhələ və mənzillərdən keçməli olur. Şəriət və təriqətin zahirindən keçərək mərifət və həqiqətin batininə nüfuz edən, nəfsi paklıq və kamillik tapan salik artıq “arif” adlanır (7, s. 23-24).

Beləliklə, bu şərtləri yerinə yetirən və qeyd olunan mərhələləri uğurla keçən adamlara, nəhayət arif deyirdilər. Bu sufi arifləri ekstaz, vəcd yolu ilə fənaya, yəni son həddə qovuşurdular (10, s. 10). Ancaq heç də bütün sufilər bu mərhələləri axıradək keçə və “arif”lik mərtəbəsinə yüksələ bilmirdilər. Sufiliyin bu möhtəşəm zirvəsinə Nizami, Füzuli, Xətai, Əhvədi, Nəsimi kimi azmanlarımız, Hüseyn İbn Cibril Mərəndi, Nəcməddin Əbubəkr Zərkub Təbrizi, Şəms Təbrizi, Mahmud Şəbüstəri kimi görkəmli sufilərimiz və Müsəlman Şərfinin Cəlaləddin Rumi, əl-Qəzali, Sədi Şirazi, Hafız və başqaları kimi məşhur şəxsiyyətləri yüksələ bilmişdilər (10, s. 10).

Amerika şərqşünası F.Rouzentel yazır ki, “arif” termini sufilər tərəfindən Allahın dərk edilməsini göstərmək üçün işlədilir (91, s. 124). “Arif”lər elə bir mərtəbəyə yüksəlirdilər ki, “İslam ensiklopediyası”nda qeyd olunduğu kimi, onlara heç bir şey gizli qalmırdı, çünki onda bilən özü deyil, Allahdır. ...Arif Allahın danışan dili, görən gözüdür (64, s. 361). Təsadüfi deyildir ki, “sultanul-arifin” ləqəbi ilə tanınan Bəyazid Bistami deyirdi ki, ariflə məruf (Allah) arasında pərdə yoxdur (64, s. 361).

“Arif”lik mərtəbəsinə yüksəlmiş şəxsiyyətlər “insan-i kamil” adlanmış, onlara pir və ya övliya deyə müraciət edilmişdir. Sufilikdə ən yüksək məqam onlara məxsus olmuşdur. Dünyagörüşlərinin genişliyi, elmlərinin dərinliyi, dünya nemətlərinə biganəliyi, təqvaları və əməlisalehlikləri ilə fərqlənən pirlər və ya övliyalər “həqiqətlər həqiqəti”ni (Allahı) dərk etməyin mümkünlüyü fikrini təbliğ edir, insanın mənəvi kamilliyə yetişməsi yollarını öyrədirdilər. Onların yüksək məqamlarını islam peyğəmbərinin dilindən çıxan bu ifadələr çox dəqiq müəyyən edir: “Allahın bəndələri arasında elə bəndələr var ki, onlara peyğəmbərlər və şəhidlər qibtə edərlər”. Soruşdular ki: “Ya Rəsul Allah, kimlərdir onlar, biz də onları sevək”. Buyurdu: “Onlar elə qövmdür ki, Allahla bir-birinə malsız və əsil-nəsəbsiz sevgi taparlar. Onların üzləri nurlu minbərlər üzərində nurdur-insanlar qorxanda onlar qorxmazlar, insanlar qəm-qüssə görəndə onlar qəm-qüssə görməzlər”(9, s. 4).

XII əsrdə yaşamış Azərbaycan filosofu, məşhur sufi Şihab əd-Din Əbu-l Fütuh Yəhya Sührəvərdi övliyalara yüksək qiymət verərək yazır ki, peyğəmbərlər (onlara salam olsun!) dünyada nizama (riayət edilməsi) mənafeyinə və (insanlara) axirəti xatırlatmaq üçün haqq tərəfindən göndərilmişlər... Bu dərəcəyə övliyalər da çata bilərlər (57, s. 14).

Bütün deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Əlincəçay sahilindəki xanəgahın rəhbəri, “arif” tituluna layiq görülmüş Şeyx Hacı Lələ Məlik sufilikdə ən yüksək məqam tutmuş bir şəxsiyyət olmuşdur. Kitabədə qeyd olunan “mürşid” titulunun da təsdiq etdiyi kimi, o, bir müddət Əlincəçay sahilindəki xanəgaha rəhbərlik etmiş və ətrafına çoxlu müridlər toplamışdır. Bu müridlər öz şeyxlərinin ideyalarını mənimsəmiş və müxtəlif yerlərdə yaymışlar.

80. Şeyx Heydər. Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin banisi I Şah İsmayılın atası, 1460-1488-ci illərdə “Səfəviyyə” sufi təriqətinin rəhbər şeyxi olmuşdur. Adı Culfa rayonunun Saltaq kənd məscidinin kitabələrində əks olunmuşdur (53, s.147-156).

Böyük mərmər parçası (ölçüsü 66x45 sm) üzərində həkk edilmiş kitabənin (şəkil 5) tərcüməsindən aydın olur ki, hansı isə qalanın [bür]cü sultan, rəhbər - fə dai, əsfiya, salik-süluk, haqq əl-yəqin, sultan Heydərin oğlu, böyük sultan, ali nemətlər, qalibiyyət və bayraq sahibi, Allahın peyğəmbərlərinin və elçilərinin varisi, xeyir işlər sahibi Əbül-Müzəffər Şah İsmayıl Bahadır xan - Allah onlara rəhmət eləsin- üçün 910-cu ildə(14.06. 1504- 03.06.1505-ci il) [inşa edilmişdir].

İkinci kitabədə “sultan, övliya.. [Heydərin] oğlu, böyük sultan, xaqan... Allahın peyğəmbərlərinin və elçilərinin [varisi]... [Şah] İsmayıl Bahadır xan”, üçüncü kitabədə isə “...Haqq əl-yəqin, sultan Heydər...” sözləri həkk edilmişdir.

Göründüyü kimi kitabələrdə orta əsrlərdə Azərbaycanda geniş yayılan “Səfəviyyə” sufi təriqətinin XV yüzillikdə rəhbər - şeyxi olmuş sultan Heydərin və oğlu, təriqətin rəhbəri, həmçinin 1501-ci ildə Azərbaycan tarixində xüsusi yeri olan, hakimiyyəti 235 il davam etmiş (1501-1736-ci illər) Səfəvilər dövlətinin əsasını qoymuş və 1501-1524-illərdə bu dövlətə rəhbərlik etmiş Şah İsmayılın adları qeyd olunmuşdur.

Kitabələrdə Heydərin adına əlavə edilmiş “sultan”, “rəhbər-fə dai”, “əsfıya”, “salik-süluk”, “haqq əl-yəqin”, “övliya” titulları onun dünyəvi rəhbər (sultan) olmaqla bərabər həm də təriqət rəhbəri, sufilikdə çox böyük məqam sahibi olduğunu, təsəvvüfdə ən yüksək, ali mənəbə çatdığını göstərir.

Kitabədə sultan Heydərin adına əlavə olunan, sufilikdə heç də hamıya nəsib olmayan “övliya” titulu həyatını Allah yolunda sərf edərək ona yaxınlaşmağa nail olmuş, şəriət, təriqət, mərifət və həqiqət mərhələlərini uğurla keçmiş müqəddəs şəxslərə müraciət edilən titul olmuşdur. Kitabədə diqqəti ən çox cəlb edən və Naxçıvanın müsəlman kitabələrində demək olar ki, təsadüf olunmayan “Haqq əl-yəqin” epitetidir. Qaynaqlarda ““vilayət” bürcündən parlamış bir günəş, səltənət dənizi sədəfindən çıxmış bir dürr” kimi xarakterizə edilən Sultan Heydərin adına “Haqqəl-yəqin”

sözlərinin əlavə edilməsi onun “Səfəviyyə” təriqətində tutduğu çox yüksək mövqeyindən xəbər verir (53, s.151-153).

Həm dini, həm də dünyəvi rəhbər olan Şeyx Heydər Dağıstana hücumu zamanı, 9 iyun 1488-ci ildə Ağqoyunlu sərkərdəsi Süleyman bəy Bicənoğlunun qoşunu ilə döyüşdə həlak olmuşdur.

81. Şeyx İslam. Sufi şeyxidir. Şeyx Nurəddinin oğludur. Adı Ordubad rayonunun Xanağa kəndinin şərq tərəfində yerləşən pirin içərisində cənub divara qoyulan özünəməxsus başdaşı üzərindəki kitabə (şəkil 81) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (83, s.80). Fikrimizcə, Şeyx İslamın dəfn olunduğu bu pirin yerində xanəgah olmuş, Şeyx İslam da həmin xanəgahın rəhbər – şeyxi olmuşdur. Müridləri ilə birlikdə öz xanəgahında yaşayan Şeyx İslam vəfat etdikdən sonra orada – öz xanəgahında dəfn olunmuşdur. Kitabədən aydın olur ki, hicri 1010/1601-1602-ci ildə vəfat edən Şeyx İslam şeyxlər nəslindən olmuşdur. Onun adına əlavə edilən “Şeyxlər nəslindən olan” sözləri onun nəsillicə şeyx olmasını təsdiq etməklə bərabər, atasının, babasının və xələflərinin də şeyx olmasını və bu xanəgahı idarə etməsini göstərir (54, s.192).

82. Şeyx Məhəmməd. Sufi şeyxidir. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuş qızı Bacıxanımın qəbri üzərində qoyulmuş başdaşı üzərindəki kitabədə (şəkil 82) qalmışdır (52, s.106; 94, s.78-79). Daşdığı “Şeyx” titulu göstərir ki, Şeyx Məhəmməd yaşadığı dövrdə Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən sufi xanəgahlarından birinin üzvü olmuşdur. Qızının vəfat tarixindən (hicri 1233/1817-1818-ci il) aydın olur ki, Şeyx Məhəmməd XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

83.Şeyx Nurəddin. Sufi şeyxidir. Adı Ordubad bölgəsinin Xanağa kəndinin şərq tərəfindən axan çayın şərq sahilində yerləşən müqəddəs yerin – pirin içərisində, cənuba baxan pəncərənin sol tərəfində divara nəsb edilmiş məzar

kitabəsində (şəkil 81) qalmışdır (83, s.80). Məzar kitabəsindən aydın olur ki, kitabə şeyx Nurəddinin oğlu Şeyx İslamın xatirəsinə hazırlanmışdır. Daşdığı “şeyx” tituluna əsasən demək olar ki, mərhum Şeyx Nurəddin XVI yüzillikdə bölgədə, ehtimal ki, pirin yerində fəaliyyət göstərən xanəgaha rəhbərlik etmişdir. Adına əlavə olunan “xoşbəxt şəhid” sözləri göstərir ki, o öz məsləki, ideyası uğrunda şəhid olmuşdur.

7. DİN XADİMLƏRİ

84. Mir Əbdüləzim. Din xadimidir. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığında tədqiq olunan özünəməxsus məzar kitabəsində (şəkil 84) qeydə alınmışdır (94, s.70-71; 52, s.98). Kitabədə mərhum Mir Əbdüləzimin adına əlavə olunan “Seyyidlərin pənahı” epiteti onun zamanəsinin görkəmli şəxsiyyəti olduğunu göstərir. Vəfat tarixinə (1772-ci il) əsasən aydın olur ki, mərhum Mir Əbdüləzim XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

85. Molla Əmir. Din xadimidir. Adı “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunan arvadının xatirəsinə hazırlanmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən kitabədə qalmışdır (83, s.92). Bu kitabədə də mərhumə “Molla Əmirin mərhumə arvadı” kimi təqdim olunmuşdur. Arvadının vəfat tarixinə (hicri 1135/1722-1723-cü il) əsasən bu din xadiminin də XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin I yarısında yaşaması aydın olur.

86. Molla Həsənəli. Din xadimidir. Adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbristanlığındakı qəbrinin üzərində qoyulan başdaşı tipli xatirə abidəsi üzərindəki kitabə (şəkil 86) vasitəsi ilə elmə bəlli olmuşdur (52, s.108; 43, s.80). Kitabədən aydın olur ki, o əslən Naxçıvanın Əlincə mahalından olmuş, ancaq Ordubad şəhərində yaşamış, orada da dəfn olunmuşdur. Vəfat tarixindən (hicri 1243/1827-1828-ci il) görünür ki, Molla Həsənəli XVIII əsrin II yarısı-XIX əsrin birinci qərindəndə yaşamışdır.

87. Molla Kamal. Din xadimi olmuşdur. Adı Ordubad rayonunun Darkənd kəndində indiyədək qalan, oğlu Camala məxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş məzar kitabəsində qalmışdır (şəkil 87). Adına əlavə olunan “Molla” titulu göstərir ki, o din xadimi olmuşdur. Oğlu Camalın vəfat tarixinə (08.09.1595-ci il) əsasən məlum olur ki,

Molla Kamal XV yüzilliyin sonları – XVI yüzillikdə yaşamışdır.

88. Molla Məzhər. Din xadimidir. Adı Ordubad rayonunun Darkənd kəndinin qərb tərəfində yerləşən qəbristanlıqda qeydə alınan özünəməxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində həkk edilən kitabə (şəkil 88) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur (83, s.58). Kitabədən aydın olur ki, Molla Məzhər hicri qəməri təqvimini ilə 700-cü ilin rəbiə-əvvəl ayında (14.11.-14.12.1300-cü il) vəfat etmişdir. Deməli mərhum Molla Məzhər XIII yüzillikdə yaşamışdır.

89. Molla Saleh. Din xadimidir. Adı Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis kənd qəbristanlığında öz qəbri üzərində qoyulmuş başdaşı tipli xatirə abidəsi üzərində həkk edilmiş kitabədə qalmışdır. Kitabədə “Molla” titulu ilə təqdim olunması onun din xadimi olmasını təsdiq edir. Vəfat tarixi (hicri 1176/1762-1763-cü il) göstərir ki, mərhum Molla Saleh həyatının çox hissəsini XVIII yüzillikdə keçirmişdir.

90. Molla Səmi. Din xadimidir. Adı Ordubad şəhər “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuş arvadının başdaşı üzərində həkk edilən kitabədə (şəkil 90) qeyd olunmuşdur. Vəfat edən qadın kitabədə “Molla Səminin mərhumə arvadı” şəklində təqdim olunmuşdur. Görünür bu şəriətin hicab məsələsindən və molla Səminin məşhur din xadimi olması səbəbindən irəli gəlmişdir (52, s.87, 125; 94, s.61). Arvadının vəfat tarixinə (hicri 1130/1717-1718-ci il) Molla Səminin XVII əsrin II yarısı – XVIII əsrin I yarısında yaşamasını ehtimal etmək olar.

91. Seyyid Hüseyin əl-Hüseyni. Din xadimidir. Adı Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbristanlığında tədqiq olunan özünə aid məzar kitabəsinin (şəkil 91) məlumatları əsasında elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (52, s.98; 94, s.71). Kitabədə Seyyid Hüseyin əl-Hüseyni “Seyyidlərin və nəciblərin pənahi” kimi təqdim olunmuşdur. Bu sözlər təsdiq edir ki, o yaşadığı dövrdə Ordubad şəhərinin sayılıb seçilən, nüfuzlu

şəxsiyyətlərindən olmuşdur. Seyyid Hüseyn əl-Hüseyni hicri 1186-cı ildə (04.04.1772-24.03.1773-cü il) vəfat etmişdir. Deməli, o XVIII yüzillikdə yaşamışdır.

Kitabədə Seyyid Hüseyn həm də “Hüseyni” soyadı ilə təqdim olunmuşdur. Bu isə onun şiələrin III imamı Hüseynin nəslindən olmasına işarədir. “Hüseyni” nəslə Təbriz şəhərinin vəqflərini və ətraf kəndlərini idarə edən iri feodallar olmuşlar. Fikrimizcə, Ordubad şəhərində yaşayan və “Hüseyni” soyadını daşıyan seyyidlər də həmin nəsildən olmuşlar (94, s.101).

92. Şeyx Molla Kərim. Din xadimidir. Adı Ordubad şəhər “Malik İbrahim” qəbristanlığında dəfn olunmuş qızı Səkinənin məzar kitabəsində qeydə alınmışdır (52, s.84). “Molla” titulu daşması onun din xadimi olmasını göstərsə, adına əlavə olunan “Şeyx” titulu onun yüksək biliyə, savada malik olmasından, həm də zəmanəsinin çox nüfuzlu şəxsiyyəti olmasından xəbər verir. Çünki hərfi mənası “qoca” anlamına gələn “Şeyx” orta əsrlər zamanı Azərbaycanda sufi şeyxlərinə və çox savadlı, bilikli adamlara verilirdi. “Şeyx” titulu ilə birlikdə “Molla” titulu daşması onun sufi şeyxi deyil, din xadimi olmasını təsdiq edir. Qızı Səkinənin vəfat tarixinə (1707-1708-ci il) əsasən məlum olur ki, Şeyx Molla Kərim XVII yüzillikdə yaşamışdır.

8. XEYRIYYƏÇİLƏR

93. Əbdülxan Cavad oğlu. Xeyriyyəçidir. Ordubad bölgəsinin Dəstə kəndindədir. Hicri 1019-cu ildə Dəstə kəndində (miladi 1610-1611-ci illər) məscid inşa etdirmişdir. Adı da elmi dövriyyəyə həmin kitabə (şəkil 93) vasitəsi ilə daxil olmuşdur (54, s.301; 94, s.14-15). Dəstə kənd əhalisi arasında indi də mövcud olan fikrə görə Əbülxan Cavad oğlu imkanlı və xeyriyyəçi şəxsiyyət olmuşdur.

94. Həvva Bədr Bikə xatın. Xeyriyyəçidir. Əlincəçay xanəqahının rəhbər şeyxlərindən Şeyx Hacı Lələ Məliyin arvadıdır. Bu qadının adı isə Culfa bölgəsinin Xanəqah kəndindən təxminən 1 km şərqdə yerləşən Xanəqah kompleksinə daxil olan əsas türbənin cənub tərəfində XV əsrin sonlarında Həvva Bədr Bikə xatının özü tərəfindən inşa etdirilən türbə-məscidin kitabəsində (şəkil 79) və xanəqah kompleksinin şərq divarının yanındakı qəbri üzərində qoyulan sənduqə tipli xatirə abidəsinin baş tərəfində həkk edilən epitafiyada – məzar kitabəsində (şəkil 22) qalmışdır.

Türbə-məscidin ərəb dilində iki sətirdə həkk olunmuş kitabəsinin məzmunundan aydın olur ki, bu abidəni hicri təqvimə ilə 901-ci ildə (21.09.1495 –08.09.1496-cı il) bir müddət xanəqahda fəaliyyət göstərən sufi təriqəti mənsublarına rəhbərlik etmiş Şeyx Hacı Lələ Məliyin qəbri üzərində Həvva Bədr Bikə xatın adlı qadın inşa etdirmişdir (53, s. 61, 260).

Bu qadının adına ikinci dəfə keçən yüzilliyin 80-ci illərində Əlincəçay xanəqahının şərq divarı yanında abadlıq işləri aparılarkən torpağın altından aşkar olunmuş sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərindəki kitabədə rast gəlinmişdir. Kitabənin mətni belədir: “Bu bağça qazı Məcd əd-Dinin qızı, mərhumə Həvva Bədr Bikəndir” (53, s. 63, 261; 73, s. 44).

Xanəqahın divarları yanında dəfn olunması göstərir ki, Həvva Bədr xatın xanəqahda yaşamış, öldükdən sonra orada da dəfn olunmuşdur. Orta əsr qaynaqları təsdiq edirlər ki, təriqət

başçıları, xanəgah rəhbərləri olan şeyxlər ailə üzvləri ilə birlikdə xanəgah komplekslərinə daxil olan xüsusi yerlərdə yaşamışlar və öldükəndən sonra isə xanəgahda və ya ətrafında dəfn olunmuşlar. Bu fakta, həmçinin xatirəsinə möhtəşəm türbə-məscid tikdirməsinə söykənərək ehtimal etmək olar ki, Həvvə Bədr Bikə xatın XV əsrin II yarısında xanəgahda fəaliyyət göstərən sufi təriqəti mənsublarına-dərvişlərə rəhbərlik edən Şeyx Hacı Lələ Məliyin arvadı olmuşdur. Görünür, o əri ilə birlikdə xanəgahda yaşamış, əri öldükəndən sonra isə xatirəsinə əbədləşdirmək üçün onun qəbri üzərində möhtəşəm xatirə abidəsi – türbə-məscid inşa etdirmişdir.

Həvvə Bədr Bikə xatının qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində tarix həkk edilməmişdir. Ancaq inşa etdirdiyi türbə məscidin kitabəsinin məlumatından aydın olur ki, 1495-1496-cı illərdə, abidənin inşası başa çatan vaxt o sağ imiş. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ərinin ölümündən sonra Həvvə Bədr Bikə xatın bir müddət xanəgahda yaşamış, vəfatından sonra xanəgahın şərq divarı yanında dəfn olunmuşdur. Bu fakta, həmçinin xanəgah ətrafından tapılmış digər abidələrlə oxşar cəhətlərinə görə müqayisəsinə əsasən ehtimal etmək olar ki, Həvvə Bədr Bikə xatın XV əsrin sonu – XVI əsrin əvvəllərində vəfat etmişdir.

Xanəgah rəhbəri Şeyx Hacı lələ Məliyin arvadı olmasına, həmçinin xatirəsinə hazırlanmış qəbirüstü abidənin kitabəsinin məlumatlarına əsasən demək olar ki, Həvvə Bədr Bikə xatın əsil nəcabətli ailədən çıxmış bir xanım olmuşdur. Türbə-məscidin kitabəsində adı “kəramətli, əzəmətli xatın” epitetləri ilə müşayiət olunan Həvvə Bədr Bikə xatının məzar kitabəsində isə atası Məcd əd-Din “qazı” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Şəriət hakimi qazı Məcd əd-Din kimi görkəmli şəxsiyyətin qızı olan Həvvə Bədr Bikə xatının özü xanəgahda fəaliyyət göstərən sufi təriqətinin mənsubu, yaxud da təəssübkeşi olmuşdur. Şəriət hakimi – qazı qızı olmasına, həmçinin ərinin xatirəsinə möhtəşəm türbə məscid tikdirməsinə

əsasən demək olar ki, o çox imkanlı qadın olmuşdur və bu səbəbdən də xanəqahda fəaliyyət göstərən təriqət mənsublarını lazım olduqda yeməklə və pulla təmin etmiş, başqa xeyriyyəçilik işlərini də keçirmişdir (53, s. 262).

95. Həzrət Rufai bəy. Xeyriyyəçidir. Adı Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində yerləşən “İmamzadə” kompleksinin əsasını təşkil edən, kompleksin cənub tərəfində yerləşən türbənin (şəkil 7) kitabəsi vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Kitabədən aydın olur ki, türbəni Səfəvi hökmdarı II Şah Təhmasibin zamanında (1722-1732-ci illər) Hacı Fuad bəyin oğlu, zəmanənin xeyirxahı Həzrət Rufai bəy inşa etdirmişdir (72, s.310-311; 54, s.206).

Naxçıvan şəhərinin əhalisi arasında mövcud olan fikrə görə türbənin daxilində olan qəbirdə şiələrin VIII imamı Rzanın oğlu dəfn edilmişdir (49, s.205). Həzrət Rufai bəy də məhz bu səbəbdən həmin qəbrin üzərində möhtəşəm türbə tikdirmişdir. Kitabədə adına əlavə olunan “zəmanənin xeyirxahı” epiteti təsdiq edir ki, Həzrət Rufai bəy xeyirxah bir insan, xeyriyyəçi olmuşdur. “Zəmanənin xeyirxahı” söz birləşməsinə əsasən ehtimal etmək olar ki, onun Naxçıvan şəhərində xeyriyyəçiliklə əlaqədar başqa işləri də olmuşdur. Kitabənin tarixinə əsasən demək olar ki, xeyriyyəçi Həzrət Rufai bəy XVII əsrin sonları – XVIII əsrin birinci yarsında yaşamışdır.

96. İbrahim xan. Xeyriyyəçidir. Adı Ordubad rayonunda, hazırda yaşayış olmayan Köhnə Kotam kəndinin məscidindəki kitabədən (şəkil 34) aşkar olunub elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir (30, s. 199). Naxçıvan xanları sülaləsinin nümayəndəsi, bir müddət Ordubad şəhərinin naibi olmuş Şeyxəli xanın oğludur. Kitabənin mətni belədir: «Həmd olsun Xaliqə ki, fələkləri yaratdı. Sahibe-Lövlak (“Sahibe-Lövlak” dedikdə “Lövlak” sözü ilə başlanan və islam peyğəmbəri Həzrəti Məhəmmədə xitabən deyilən “Sən olmasaydın Biz fələkləri yaratmazdıq!” məzmunlu hədisi-şərif

nəzərdə tutulur – H.S.). Məhəmməd - salavat olsun - olmasaydı fəlakət dövr etməzdi. Onu (kitabəni- H.S.) yazmaqda məqsəd odur ki, Hacı Kəlbəli xan Kəngərlinin oğlu, alicah (uca mənəbli- H.S.) İbrahim xan özünün Kotam kəndində torpaq [sahibliyi] mənəsbini Tükəzban xanım üçün ehsan buyurdu. 1260-cı (1844) ildə”.

Kitabədən aydın olur ki, İbrahim xan hicri 1260/1844-cü ildə Ordubad bölgəsinin Kotam kəndindəki torpaq sahibliyi mənəsbini Tükəzban xanım adlı qadına bəxş etmişdir.

97. Məhəmməd Hadi b.Əbdülhüseyn Ordubadi.

Xeyriyyəçidir. Hicri 1088/1677-ci ildə Ordubad şəhərinin Mingis məhəlləsindəki məscidi bərpa etdirmişdir. Adı da bərpa qurtardıqdan sonra yazılmış və məscidin şərqdən giriş qapısının baş tərəfində qoyulmuş kitabədə qalmışdır (şəkil 97) (54, s.285).

Məhəmməd Hadinin atası Əbdülhüseyn Ordubadi I Şah Abbasın baş vəziri Hatəm bəy Ordubadinin qardaşı Hacı Ədhəm bəyin oğludur. O, Səfəvi hökmdarı I Şah Səfinin dövründə (1629-1642-ci il) sarayın baş münşiri (katiblərin rəhbəri – H.S.) olmuşdur (2, s.46).

9. QADIN ŞƏXSİYYƏTLƏR

98. Bacıxanım. Şeyx Məhəmmədin qızıdır. Bu qadının adı Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbiristanlığında olan qəbrinin üstünə qoyulan başdaşı üzərində həkk edilən kitabədə (şəkil 82) aşkar olunmuşdur. Mərhumə Bacıxanım kitabədə belə təqdim olunmuşdur: “Şeyx Məhəmmədin qızı Bacıxanım təkəbbür dünyasından köçdü. 1233 (11.11.1817 – 30.10.1812-cı il)” (52, s. 106; 94, s. 78).

Kitabədən məlum olur ki, Bacıxanımın atası “şeyx” olmuşdur. Bu titulun sufi anlamını əsas götürərək deyə bilərik ki, mərhumə Bacıxanımın atası Məhəmməd sufi şeyxi olmuş və Ordubad şəhərində fəaliyyət göstərən sufiliklə bağlı mərkəzlərdən birinin, ehtimal ki, elə Malik İbrahim qəbiristanlığının mərkəzində yerləşən XIV yüzillikdə Şeyx Əbu Səid tərəfindən yaradılan, XVIII yüzillikdə də fəaliyyət göstərən xanəgahın rəhbər şeyxlərindən olmuşdur (52, s. 135).

Orta əsrlər zamanı, islam dini ehkamlarının hökmran olduğu bir dövrdə Naxçıvan ərazisində yaşayan və vəfat etdikdən sonra qəbirlərinin üstünə qoyulan abidələrdə adlarının qeyd olunmasını heç də təsadüfi hal kimi qiymətləndirmək olmaz. Müsəlman epiqrafikası üzrə tanınmış tədqiqatçılardan olan tacik alimi A.Muxtarovun (79, s. 69) və dağıstanlı alim Ə.Şıxsəidovun (98, s. 328) fikrincə orta əsrlər dövründə bir sıra qadınların xatirəsinə möhtəşəm xatirə abidələrinin hazırlanması, onların əcdadlarının və ya özlərinin sosial vəziyyəti, kübar mənşəyi ilə əlaqədar olmuş, həmin qadınlar əsasən vəzifəli, imkanlı və zəmanəsinin sayılıb-seçilən şəxsiyyətlərinin ailə üzvləri olmuşlar. Bu fikri olduğu kimi haqqında bəhs etdiyimiz qadınlara da aid etmək olar.

99. Bikə Sultan. Kübar ailəyə məxsus şəxsiyyətdir. Bu qadının adı Culfa rayonunun Xanəgah kəndinin cənub-şərq tərəfində yerləşən qəbiristanlıqda özünün qəbri üzərində qoyulmuş qırmızımtıl rəngli dağ daşından hazırlanmış sənduqə

tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsi (şəkil 26) vasitəsi ilə bəlli olmuşdur. Kitabədə yazılmışdır: “Məlik Məhəmmədin qızı, mərhumə Bikə Sultanın vəfatı. Doqquz yüz dördüncü il (19.08.1498 – 07.08.1499)” (44, s. 42-43).

Kitabədə Bikə Sultanın şəxsiyyəti, yaşadığı, XV əsrdə tutduğu mövqe və s. haqqında fikir söyləmək üçün əsaslı bir fakt və ya nişanə olmasa da, onun xatirəsinin üzərində gözəl kitabələr və incə, nəfis ornamentlər həkk edilmiş gözəl xatirə abidəsi hazırlanması göstərir ki, imkanlı ailəyə mənsub bir adam olmuşdur. Atası Məhəmmədin adına əlavə olunmuş “Məlik” titulu göstərir ki, o Əlincəçay mahalının yerli hakimlərindən olmuşdur. Mərhumənin adına əlavə olunan “Bikə” titulu da onun kübar ailəyə mənsub olduğunu təsdiq edir.

100. Qudi xatın. Hülakülər dövlətinin banisi Hülakü xanın xanıdır. Bu görkəmli qadın – şəxsiyyətin adı Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində indiyədək nisbətən salamat vəziyyətdə gəlib çatan memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarəni birləşdirən baştağın üzərindəki kitabədə (şəkil 100) qalmışdır. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: "Bu binanın [tikilməsini]... cahan Qudi xatın əmr etdi" (73, s. 390). Qudi xatının şəxsiyyəti hələlik tam olaraq dəqiq aydınlaşdırılmamışdır. Orta əsr tarixçisi və dövlət xadimi, XIII-XIV yüzilliklərdə yaşamış Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-Təvarix” əsərində verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, monqol hökmdarı, Hülakülər (Elxanilər) dövlətinin banisi Hülakü xanın (1258-1265) arvadlarından birinin adı Qutuy xatın olmuşdur (90, s. 16). Qutuy xatın Elxanilər sarayında böyük nüfuz və söz sahibi olmuş, ağılı və bacarığı sayəsində yaşadığı dövrdə, xüsusilə oğlu Sultan Əhmədin hakimiyyəti illərində (1282-1284) (11, s. 18) Hülakülər dövlətinin idarə olunmasında yaxından iştirak etmişdir (90, s. 104). Fikrimizcə, baştağın üzərindəki kitabədə adı çəkilən Qudi xatınla Qutuy xatın eyni adamdır.

Kitabədə baştağın inşa tarixini bildirən tarix qalmamışdır. Ona görə də XII yüzillikdə Əcəmi Naxçıvani tərəfindən inşa edilməsi ehtimal edilən minarələri birləşdirən baştağın Qudi xatının yaşının qocalıq dövrünün təsadüf etdiyi XIV yüzilliyin I yarısında inşa edilməsini ehtimal etmək olar.

101. Xanım Əta Mülk. Görkəmli dövlət xadimi, böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülkün qızıdır. Bu qadının adına Ordubad şəhərinin “Malik İbrahim” qəbiristanlığında özünə məxsus qəbrin üzərində qoyulmuş başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk edilən kitabədə (şəkil 12) rast gəlinmişdir. Ərəb dilində altı sətirdə yazılan kitabənin mətni belədir: “Bu bağça böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülkün – onun yatağı sərin olsun – qızı, mərhumə, günahları bağışlanmış xanım Əta Mülkündür. Onun ölümü səkkiz yüz on birinci il, məhərrəmin on ikisində [baş verdi] (07.06.1408-ci il)” (52, s. 66; 94, s. 42-43).

Kitabədən aydın olur ki, mərhumə xanım Əta Mülkün atası Rükən əd-Din XIV əsr Azərbaycan dövlət aparatında mühüm vəzifələrdən sayılan “böyük sədr” vəzifəsində çalışmışdır. Orta əsr müəllifləri tərəfindən “yüksək vəzifə” kimi dəyərləndirilən və qaynaqlarda “sədr”, “sədr əl-əzəm”, “sədr əl-müəzzəm”, “sədr əl-kəbir” və s. kimi təqdim olunan sədr vəzifəsini tutan adamlar böyük imtiyazlara malik olaraq bəzən dövlət aparatında üçüncü yeri tutmuşlar.

Kitabədə mərhumənin atası böyük sədr Rükən əd-Dinin adına əlavə olunan “amid əl-mülk” titulu isə orta əsrlər zaman dövlətin əsas vəzifələrindən sayılan vəzirlik məqamını tutan adamlara verilir. Bu titullar göstərir ki, xanım Əta Mülkün atası Rükən əd-Din XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan dövlət aparatında böyük sədr və vəzir vəzifəsini icra etmişdir.

Ancaq çox təəssüf ki, belə görkəmli bir şəxsiyyətin qızı olan xanım Əta Mülkün özü, yaşadığı dövrdə cəmiyyətin həyatında tutduğu mövqe və s. haqqında müəyyən fikir

söyləmək üçün kitabədə elə bir fakt və ya işarə yoxdur. Ancaq xatirəsinə gözəl bir xatirə abidəsi düzəldilməsi və qəbiristanlığın mərkəzində yerləşən Şeyx Əbu Səidin (xanım Əta Mülkdən 51 il əvvəl ölmüş və həmin qəbiristanlıqda dəfn olunmuşdur) xanəqahının yanında dəfn olunmasına əsasən ehtimal etmək olar ki, o zəmanəsinin sayılıb-seçilən, cəmiyyətin həyatında nüfuz sahibi olan bir şəxsiyyət olmuşdur.

102. Xanbikə. Bu qadının adı Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında tədqiq edilən başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsinin üzərində həkk edilən kitabə (şəkil 33) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Kitabənin mətni belədir: “Ey rəhmlilərin rəhmlisi! Bu bağça Sultan Sadi bəyin qızı, mərhumə, günahları bağışlanmış, pak həyat tərzi keçirən, salehə [qadın] Xanbikəndir. Doqquz yüz səksən birinci il (03.05.1573-22.04.1574-cü il)” (52, s. 71-72; 94, s. 47-48).

Kitabənin məlumatlarından aydın olur ki, xatirəsinə belə bir abidə hazırlanmış Xanbikə bəy qızı olmuşdur. Həmçinin onun adına əlavə olunan epitətlər göstərir ki, o dindar, mömin bir qadın olmuş, haramlardan çəkinmiş, özünün pak həyat tərzi ilə tanınmış, xeyirxah əməlləri ilə məşhur olmuşdur.

103. İzz Şərəf xanım. Görkəmli alim Nəsirəddin Tusinin Ordubad şəhərində yaşayan nəslinin nümayəndəsidir. Nəsirəddin Tusi nəslinə mənsub olan bu qadının adı Ordubad şəhər Came məscidinin ətrafında abadlıq-bərpa işləri aparılarkən torpağın altından aşkar edilən və mühafizə üçün Naxçıvan Tarix Muzeyinə təhvil verilən mərmərdən hazırlanmış başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki epitafiyadan (şəkil 29) məlum olmuşdur. Məzar kitabəsinin mətni belədir: “Quran LV-26. Mərhum, bağışlanmış Mirzə İnayət ən-Nəsiri ət-Tusinin qızı, mərhumə, günahları bağışlanmış İzz Şərəf xanımın vəfat tarixi: rəcəbəl-mürəccəb

ayının əvvəli, çərşənbə günündə. 1169 (07.04.1756-cı il)” (52, s. 93; 94, s. 65-66).

Kitabədən göründüyü kimi xatirəsinə mərmərdən gözəl başdaşı hazırlanmış İzz Şərəf xanım görkəmli alim Nəsirəddin Tusi nəslindən olan Mirzə İnayət adlı adamın qızı olmuşdur. Səfəvilər zamanından başlayaraq irsi olaraq Ordubad şəhərini idarə edən Nəsirəddin Tusi nəslə Ordubadın sayılıb-seçilən tayfalarından olmuşdur. Onlar Ordubad şəhərini irsən idarə etməklə bərabər həm də bölgənin iri feodalları kimi çoxlu kəndlərə, torpaq sahələrinə malik olmuşlar. Ehtimal etmək olar ki, Mirzə İnayət də Ordubad şəhərinin siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında mühüm rolunu oynayan şəxsiyyət olmuşdur.

İzz Şərəf xanımın şəxsiyyəti haqqında tutarlı fikir söyləmək mümkün olmasa da, şəhərin baş məscidi olan Came məscidinin yanında dəfn olunması onun heç də sıradan bir vətəndaş olmadığını göstərir. Müsəlman Şərqi Cəmə məscidləri yanında əsasən görkəmli şəxsiyyətlər dəfn olunduğundan burada dəfn olunması onun nüfuzlu ailəyə mənsub olmasından irəli gəlməklə yanaşı, özünün cəmiyyətin həyatında mənsub olduğu mövqedən də qaynaqlana bilərdi.

104. Qureyş Şahbanu. Əmir Ərəbşahın qızıdır. Qureyş Şahbanunun adı Culfa bölgəsindəki Əlincəçay xanəqahında aşkar olunmuş və Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə təhvil verilmiş, mərmərin xüsusi növü oniksdən hazırlanmış özünə məxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki məzar kitabəsi (şəkil 16) vasitəsi ilə elmi dövriyyəyə daxil olmuşdur. Kitabənin mətninin tərcüməsi belədir: “Bu bağça əmir Ərəbşahın qızı Qureyş Şahbanundur. 848-də (20.04.1444 – 08.04.1445-ci il)” (44, s. 34; 93, s. 58)

Kitabədən məlum olur ki, Qureyş Şahbanunun atası Ərəbşah əmir titulu daşımışdır. Deməli, yüksək hərbi rütbə daşıyan bu adam Qaraqoyunlu dövlət aparatında böyük məqam sahibi olmuşdur. Belə yüksək rütbəli bir şəxsiyyətin qızı olmasına, həmçinin xanəqah ətrafında dəfn olunmasına əsasən

ehtimal şəkildə olsa da demək olar ki, Qureyş Şahbanu xanəgahda fəaliyyət göstərən dərvişlərin rəhbərlərindən birinin arvadı olmuş, əri və ailəsi ilə birlikdə xanəgahda yaşamış, öldükdən sonra orada da dəfn olunmuşdur.

105. Mikeysə xanım. Əlincəçay xanəgahının şeyxlərindən Hacı Hilalullahın qızıdır. Mikeysə xanımın adı Əlincəçay xanəgahında bərpa işləri zamanı torpağın altından tapılmış və mühafizə üçün Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyinə təhvil verilmiş oniksdən hazırlanmış özünə məxsus sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərində həkk olunmuş kitabədən (şəkil 71) aşkar olunmuşdur. Kitabədən aydın olmuşdur ki, nəfis şəkildə hazırlanmış “bu bağça Kamil Şeyx Hacı Hilalullahın qızı, mərhumə Mikeysə xanımındır” (93, s. 57).

Yaşadığı dövrdə tutduğu mövqe haqqında fikir yürütmək üçün kitabədə Mikeysə xanımın adına elə bir titül və ya epitet əlavə olunmamışdır. Ancaq onun atası kitabədə “şeyx”, həm də “kamil şeyx” titulu ilə təqdim olunmuşdur. Bu titül göstərir ki, Hacı Hilalullah XV yüzillikdə Əlincəçay xanəgahının rəhbər şeyxlərindən biri olmuşdur (51, s. 21-27). Bu fakta əsasən demək olar ki, Mikeysə xanım atası ilə birlikdə xanəgahda yaşamış, ehtimal ki, xanəgahın rəhbər şeyxlərindən birinə ərə getmiş və orada yaşamasını davam etdirmişdir. Öldükdən sonra isə orada dəfn olunmuşdur. Sənduqə üzərindəki başqa bir kitabədən məlum olur ki, o hicri 897-ci ildə (14.11.1491 – 22.10.1492) vəfat etmişdir.

106. Möminə xatın. Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldənizin xanıdır. Bu görkəmli qadın – şəxsiyyətin adı Naxçıvan şəhərində, Atabəylər meydanında, indiki Əcəmi seyrəngahında əzəmətlə ucalan Möminə xatın türbəsinin (şəkil 1) üzərindəki əsas kitabədə qalmışdır. Möminə xatın İraq Səlcuq sultanı II Toğrulun arvadı olmuşdur. Sultan Toğrul 1135-cı ildə vəfat etdikdən sonra taxt-tacda onu əvəz edən Sultan Məsud onun dul arvadı Möminə xatını vaxtilə vəzir əs-Sumayrami tərəfindən qul kimi satın alman, II

Toğrulun sarayında yüksək qabiliyyəti, bacarığı sayəsində böyük nüfuz qazanan, bu səbəbdən də Sultanın şəxsi məmlükləri sırasına keçirilən və Sultan mətbəxinin başçısı vəzifəsinə, həmçinin Sultanın azyaşlı oğlu Arslanşahın atabəyi təyin edilən, artıq bu zamanlardan Sultanın arvadı Möminə xatının hörmət və ehtiramını qazanan, beləliklə sarayda böyük nüfuz sahibi olan, hətta əmir rütbəsinədək yüksələn Şəmsəddin Eldənizlə evləndirir. Möminə xatının Atabəy Şəmsəddin Eldənizlə bu izdivacından Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan adlı iki oğlu və bir qızı dünyaya gəlir. Möminə xatın 1175-ci ildə vəfat etmişdir. Ölümündən sonra Naxçıvan şəhərində dəfn olunan Möminə xatının qəbri üzərində əri Atabəy Şəmsəddin Eldəniz əzəmətli türbə ucaldılması haqqında əmr vermişdir. Ancaq Şəmsəddin Eldəniz özü də Möminə xatının ölümündən bir ay sonra dünyasını dəyişdiyi üçün, türbə atasını hakimiyyətdə əvəz edən Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan tərəfindən inşa etdirilmiş və onun inşası hicri qəməri təqvimini ilə 582-ci ilin məhərrəm ayında (24.03 – 23.04.1186-cı il) başa çatdırılmışdır.

Şəmsəddin Eldəniz hələ Arslanşahın atabəyi olduğu zamanlardan dövrünün görkəmli şəxsiyyətlərindən biri və İraq Səlcuq sultanlığının, sonralar isə Atabəylər sarayında böyük nüfuz və söz sahibi olan Möminə xatının hörmət və ehtiramını qazanmış və bu ağıllı qadın onun ən yaxın məsləhətçisinə çevrilmişdi. Şəmsəddin Eldəniz isə öz növbəsində bütün ömrü boyu Möminə xatının tövsiyə və tapşırıqlarını nəzərə almış, məhz buna görə də heç bir vaxt saray intriqalarına, fitnə-fəsadlara, çəkişmələrə uymamışdı. Şəmsəddin Eldəniz Atabəylər dövlətini yaratdıqdan sonra da bu vəziyyət beləcə davam etmiş, Möminə xatın dövlətin siyasi həyatında fəal rol oynamışdır. O ağıllı və bacarığı sayəsində sarayda yaranan ziddiyyətləri aradan qaldıra bilmiş, hətta 1161-ci ildə İraq sultanlığında hakimiyyətə keçmiş oğlu Arslanşahla əri Şəmsəddin Eldəniz arasında yaranan ziddiyyətləri aradan

qaldıra və onlar arasında normal münasibətlərin yaranmasına nail olmuşdu. Möminə xatının oğlu Arslanşaha dediyi və qaynaqların bizə çatdırdığı aşağıdakı sözlər onun nə qədər ağıllı, diplomat bir qadın olduğunu açıq-aydın göstərir: “Sən Sultan taxtıdasan, o (Şəmsəddin Eldəniz) və onun hər iki oğlu da (Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan) sənin qulluğunda durub, düşmənlərlə vuruşur, rəqiblərinə qalib gəlirlər, sənin canın isə bütün bunlardan azaddır. Atabəy nə eləyirsə eləsin, bağışlasın, ya tutub assın, bütün bunlar sənin məmləkətini möhkəmlətmək, hakimiyyətini bərkitmək üçündür...” (29, s. 48). Bu cür ağıllı və cəsarətli manevrləri sayəsində Möminə xatın Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyətinin möhkəmlənməsinə və bütün sultanlığın gerçək sahibinə çevrilməsinə nail olmuş, Arslanşah isə dövlət başçısı rolunun formal icrası ilə məhdudlaşdırılmış şəxsə çevrilmişdi (29, s. 48).

Məhz bu müsbət və nadir keyfiyyətlərinə görə bütün ömrü boyu Naxçıvanda yaşayan və orada da torpağa tapşırılan Möminə xatının qəbri üzərində dahi Azərbaycan memarı Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa edilən türbənin əsas kitabəsində onun adı “dünyanın və dinin şöhrəti, islamın və müsəlmanların sərəfi” kimi titul və epitetlər ilə müşayiət olunmuşdur.

Bir sıra tədqiqatçıların fikrincə Möminə xatın Şəmsəddin Eldənizin deyil, onun oğlu Atabəy Məhəmməd Cahan Pəhləvanın arvadı olmuşdur. Ancaq Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin gözəl tədqiqatçısı akademik Ziya Bünyadov sələflərinin istinad etdikləri orta mənbələrinin və dövriyyəyə yeni daxil olunan qaynaqların təqdim etdiyi məlumatları müqayisəli şəkildə təhlil etmiş və belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, Möminə xatın Atabəy Şəmsəddin Eldənizin arvadı, Məhəmməd Cahan Pəhləvanın anası olmuşdur.

107. Səkinə. Din xadiminin qızıdır. Səkinənin adı Ordubad şəhərindəki “Malik İbrahim” qəbiristanlığında dəfn

olunduğu qəbrin üzərində qoyulan başdaşı tipli qəbirüstü xatirə abidəsi üzərindəki kitabədən məlum olmuşdur. Mətni Quran ayəsi və mənzum parçadan ibarət olan kitabədən aydın olur ki, o Şeyx Molla Kərimin qızı olmuş və hicri 1119-cu ildə (04.04.1707 – 22.03.1708) vəfat etmişdir (52, s. 84).

Daşdığı “Şeyx” və “Molla” titulları göstərir ki, Səkinənin atası Kərim məşhur din xadimi olmuş, Ordubad şəhərinin sosial-siyasi və mədəni həyatında yaxından və fəal iştirak etmişdir.

ADLAR GÖSTƏRİCİSİ

A

Abid26
Abid 64

B

Bacıxanım 112
Bikə Sultan 112
Böyük sədr Rükən əd-Din amid əl-Mülk – 26

C

Cahanşah 16

D

Div Xan Bulqar Bahadur 31

Ə

Əbdülxan Cavad oğlu 108
Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndi 34
Əbu Səid Bahadır xan 16
Əbülqasim 64
Əcəmi Naxçıvani 56
Əhməd Əyyub oğlu əl-Hafiz Naxçıvani 61
Əliqulu 69
Əmir Bədi ül- Mülk 35
Əmir Ərəbşah 35
Əmir Mehr 35
Əmir Mənsur 36
Əmir Seyyid Əhməd Oğulşami 36
Əmir Şahmənsur 40

H

Hacı Məhəmməd 40
Hacı Məhəmməd Nəqi 62
Heydərqulu xan 24

Həbib 64
Həvvə Bədr Bikə xatın 108
Həzrət Rufai bəy 110

X

Xanbikə 115
Xanım Əta Mülk 114
Xacə Cəmaləddin 62
Xacə Əlixan 69
Xacə Xələf 69
Xacə Mahmud əl-Azadi 69
Xacə Məlik 70

İ

İbrahim xan 110
İmamqulu Nəzərəli oğlu 62
İzz əd-Din Məhəmməd 70
İzz Şərəf xanım 115

K

Kamil Şeyx Hacı Hilalullah 74
Kərbəlayı Şahverdi 64

Q

Qazı Məcdəddin 41
Qudi xatın 113
Qureyş Şahbanu 116

M

Məhəmməd bəy bin Hacı 63
Məhəmməd Cahan Pəhləvan 15
Məhəmməd Hadi b.Əbdülhüseyn Ordubadi 111
Məhəmməd Əhməd oğlu 45
Məhəmməd Əli əl-Hüseyni əl-Qərəvi 65
Məhəmməd İbrahim 47
Məhəmməd İsmayıl Əbd ən-Nəsiri 65
Məhəmməd Rəşid 47
Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni əl-Qəzvini 65
Məhəmmədzahir təbib 70

Məlik Məmməd 48
Məlik Şahnəzər 48
Məlik Vəlxan 48
Məşhədi Əsgər xan 71
Mikeysə xanım 117
Mir Əbdüləziz 105
Mirzə Həşim 71
Mirzə İnanət ən-Nəsiri ət-Tusi 49
Molla Əmir 105
Molla Həsənəli 105
Molla Kamal 105
Molla Məzhər 106
Molla Saleh 106
Molla Səmi 106
Möminə xatın 117
Mövlana Cəlali 81
Mövlana Əbu Turab 81
Mövlana Əbdülhüseyn Xanəgahi 81
Mövlana Məhəmməd Bağır 82
Mövlana Məhəmməd Rza 82
Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd 82
Murad xan 49

N

Nadir şah 21
Nurəddin 50

S

Seyyid Hüseyin əl-Hüseyni 106
Sədr bin Sarim 50
Səkinə 119
Sultan Şadi bəy 51

Ş

I Şah Abbas 19
I Şah İsmayıl 17
II Şah Təhmasib 20

Şeyxəli xan Kəngərli 51
Şeyx Əbu Səid 82
Şeyx Hacı Lələ Məlik 97
Şeyx Heydər 102
Şeyx ibn Cühənnah 63
Şeyx İslam 103
Şeyx Məhəmməd 103
Şeyx Molla Kərim 107
Şeyx Nurəddin 104
Şəmsəddin Eldəniz 13
Şükrulla xan 24

T

Tacəddin Əlişah 53
Teymur xan 53

U

Uluq Qutluq lala bəy 54
Ustad Hacı Pənah 65
Ustad Qasım Vənəndi 66
Ustad Mehdi 66
Ustad Məhəmməd 66
Ustad Mövlana Səfər 67
Ustad Nəcməddin 67
Ustad Yusif 68

Y

Yusif Küseyr oğlu 54

Z

Zeynəli 68
Ziba xanım 72

XƏRİTƏ VƏ ŞƏKİLLƏR

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA EPİQRAFİK ABİDƏLƏRİN YAYILMASI

İnşaat kitabələri

Məzar kitabələri

Sənədlər

Şakil 1.

Şakil 2.

Şakil 3.

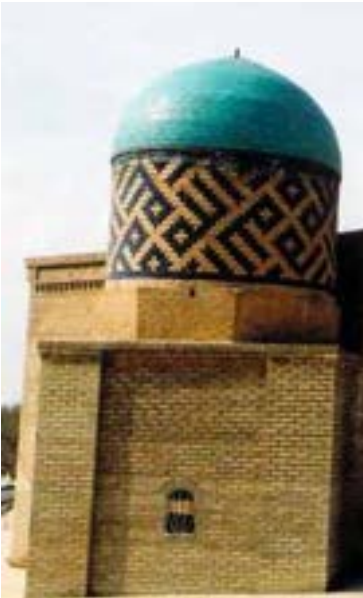
Şakil 4.

Şakil 5.

Şakil 6.

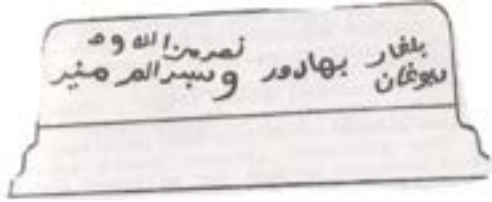
Şakil 7.

Şakil 8.

Şakil 12.

Şakil 13.

Şakil 14.

Şakil 15.

Şakil 16.

Şakil 17.

Şakil 18.

Şakil 20.

Şakil 22.

Şakil 23.

Şakil 25.

Şakil 26.

Şakil 28.

Şakil 29.

Şakil 30.

Şakil 33.

Şakil 34.

Şakil 35.

Şakil 36.

Şakil 37.

Şakil 38.

Şakil 40.

Şakil 41.

Şakil 44.

Şakil 49.

Şakil 50.

Şakil 52.

Şakil 56.

Şakil 57.

Şakil 59.

Şakil 60.

Şakil 62.

Şakil 64.

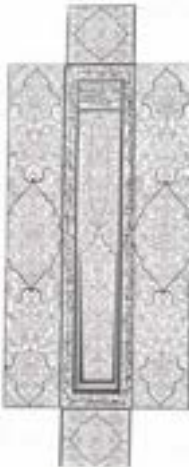
Şakil 65.

Şakil 66.

Şakil 67.

Şakil 71.

Şakil 75.

Şakil 76.

Şakil 77.

Şakil 79.

Şakil 81.

Şakil 82.

Şakil 84.

Şakil 86.

Şakil 87.

Şakil 88.

Şakil 90.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. 7 cildə, III cild. Bakı: Elm, 1999, 584 s.
2. Baxşiyev Ə. Ordubad Səfəvilər dövründə. «Elm və həyat» jurnalı, 1990, №12, s.46
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan Atabəyləri dövləti. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
4. Bünyadzadə K., Təsəvvüf fəlsəfəsinin ilk mənbələri. Sərrac Tusi. «Əl-Lümə». Bakı: Qamma-servis, 2003, 232 s.
5. Cəlilov E. Azərbaycanın dövlət və hüququ (XIII-XIV yüzilliklər). Bakı: Dövlət Kitab Palatası, 1995, 420 s.
6. Ciddi H., Seyfəddini M. Tarixi abidələr və tarixi şəxsiyyətlər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəzeti. 17.08.1984-cü il
7. Cümşüdoğlu N. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran, 1997, 388 s.
8. Dadaşova R. Səfəvilərin son dövrü. Bakı: Nurlan, 2003, 440 s.
9. Dikici R. Böyük övliyalar. Bakı: Vətən, 1993, 128 s.
10. Əbilov A. Sufi fenomeni // «Gənclik» jurnalı, 1990, № 11-12, s. 8-13.
11. Əbu Bəkr əl-Qütbi əl Əhəri. Tarix-e Şeyx Uveys. Bakı, 1984.
12. Əfəndiyev O. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərneşr, 1993, 301 s.
13. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
14. Əliyeva N. İbn Makula Azərbaycanlı ziyalılar haqqında. Bakı: “Turxan” NPB, 2014, 148 s.
15. Əliyeva N. Azərbaycanın elmi-mədəni mühitinin öyrənilməsində ərəbdilli ədəbiyyatın rolu (XI-XIII əsrlər). Bakı: Elm və təhsil, 2015, 368 s.
16. Fərzəliyev Ş. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə. Bakı: Elm, 1983, 152 s.
17. Hacıyev İ., Məmmədov Ş. Naxçıvan və naxçıvanlılar. Bakı: Elm, 2001, 280 s.
18. Hacıyev İ. Heydər Əliyev və Naxçıvanın görkəmli tarixi şəxsiyyətləri. Azərbaycanca Atatürk Mərkəzi. Bülleten 2(34), 2010, s.43-50
19. Kərimzadə S. Qarabağlar türbəsinin kitabələri haqqında bəzi mülahizələr. Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq. 1969, №2, s.69-78;
20. Qacar Ç. Qədim və orta əsrlər Azərbaycanının görkəmli şəxsiyyətləri. Bakı: Nicat, 1997, 304 s.
- 20a. Qədimov Ə. Ədəbi qaynaqlarda Naxçıvan. Naxçıvan tarixinin səhifələri (“Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumunun materialları). Bakı: ADPU-nin mətbəəsi, 1996, s.187-197.
- 20b. Qədimov Ə. Ordubad ədəbi mühiti və Qüdsi Vənəndi. Əhmədov N. “Vənənd” kitabında. Bakı: Bakı universiteti, 2003, s.87-102.
21. Qızılbaşlar tarixi (“Tarixə qezelbaşan”). Bakı, 1993.
22. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
23. Qüddusi M.H. Nadir şah. Farscadan tərcümə edən və ön sözün müəllifi

- Məhəmməd Əli Müsəddiq. Bakı: Gənclik, 1999, 240 s.
24. Quran-i Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənlər: Ziya Bünyadov və Vasif Məmmədəliyev. Bakı: Azərnəşr, 1992, 720 s.
  25. Quran-i Kərim. Azərbaycan türkcəsində açıqlama Nəriman Qasımoğlunun qələmilə. Bakı: Azərbaycan, 1993, 368 s.
  26. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 160 s.
  27. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər. Bakı: Elm, 1977, 240 s.
  28. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 1. Naxçıvan, 2005, 361 s.
  29. Naxçıvan ensiklopediyası. 2 cildə. Cild 2. Naxçıvan, 2005, 381 s.
  30. Naxçıvan tarixi. Üç cildə, II cild. Naxçıvan: "Əcəmi" Nəşriyyat – Poliqrafiya Birliyi, 2014, 528 s.
  31. Nemət M. Azərbaycanda pirlər. Bakı: Azərnəşr, 1992, 104 s.
  32. Nemətova M.S. Azərbaycanın epiqrafik abidələri. Bakı: Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1963, s.157
  33. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər. Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2011, 416 s.
  34. Ocaqnejad Ə. İnsana inanın. Bakı: Nafta-Press, 2001, 112 s.
  35. Onullahi S. XV əsrdə Azərbaycanda dövlət quruluşunun bəzi məsələlərinə dair // Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1966, № 4, s. 35-46.
  36. PiriyeV. Hülakülər və Cəlairilər dövründə Azərbaycanda məhkəmə sistemi və mühakimə qaydaları (Birinci məqalə) // Azərbaycan EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq, 1986, № 1, s. 64-71.
  37. PiriyeV. Naxçıvan tarixindən səhifələr. Bakı: Müəllim, 2004, 126 s.
  38. Rəhmani P. Qəzalinin "Əl-iqtisad fil-etiqađ" (Etikađın iqtisadı) kitabındaki kəlamı fikirlərinə bir baxış. Hikmət. Elmi araşdırmalar toplusu. Bakı: Hafta-Press, 2006, № 9, s. 65-89.
  39. Rıhtım M. Seyid Yəhya Bakuvı və xəlvətilik. Bakı: Qismət, 2005, 264 s.
  40. Salamzadə Ə., Məmmədzadə K. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985. 268 s.
  41. Səfərli H.F. Şeyx Əbu Səidin məzar kitabəsi // Türk dünyası, tarix dərgisi. 1997, №129, s. 30-31.
  42. Səfərli H.F. Ziba xanımın məzar kitabəsi // «Fikir». NDU-nun Xəbərləri, 1999, № 4, s. 34
  43. Səfərli H.F. Ordubad şəhərinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2001, 80s.
  44. Səfərli H.F. Culfa bölgəsinin epiqrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
  45. Səfərli H.F. Şeyx Hacı Lələ Məlik // Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin Əsərləri. VII buraxılış. Bakı: Elm, 2003, s. 27-31.
  46. Səfərli H.F. Əmirxan türbəsinin kitabəsi // Naxçıvan Regional Elm Mərkəzinin Əsərləri. VII buraxılış, Bakı: Elm, 2003, s. 23-27
  47. Səfərli H. Vənənd: tarixi, epiqrafik abidələri. N.Əhmədov. «Vənənd» kitabında. Bakı, 2003.

48. Səfərli H. Ordubad şəhərində dabbaqlıq sənəti haqqında. NDU, Xəbərər, 2005, №17, s.14-16
49. Səfərli H.F. Gənzə kəndinin epiqrafik abidələri. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2006, №4(8), s.39-42.
50. Səfərli H., Eylazov F.Dəyərli epiqrafik sənəd. Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Xəbərləri, 2008, № 1, s. 46-49.
51. Səfərli H. Kamil Şeyx Hacı Hilalullah. AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri, Naxçıvan: 2008, № 1, s. 21-27.
52. Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epiqrafikası abidələri. Bakı: MBM, 2009, 192 s.
53. Səfərli H. Naxçıvanda sufiliklə bağlı mərkəzlər. Bakı : Elm və Təhsil, 2013, 328 s.
54. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
55. Səfərov F. Vənənd kəndindən aşkar edilmiş yeni kitabələr. Müasir mərhələdə elmin nəzəri və mat. problemlərinə həsr olunmuş respublika elmi konfransının materialları. Naxçıvan, 1992, s.37-38;
56. Səfərov F. Qarabağlar memarlıq kompleksinin kitabələri. Ana yurddan ata yurda. Türk dünyası, il I, c.I, sayı 3, haziran 1993, s.61-63
57. Sührəvərdi Ş. Filosofların görüşləri. Ərəbcədən Azərbaycan və rus dillərinə tərcüməsi Z.C.Məmmədov və Q.V.Həsənovundur. Bakı: Elm, 1986, 32 s.
58. Şərafəddin Əli Yəzdi. Zəfərnəmə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar Vaqif Piriyyəvindir. Bakı: Azərənşr, 1996, 80 s.
59. Tarix-i ələməra – yi Abbasi (Abbasi dünyanı bəzəyən tarixi). I cild. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifi AMEA-nın müxbir üzvü Oqtay Əfəndiyev, tarix elmləri namizədi Namiq Musalı. Bakı: Təhsil, 2009, 792 s.
60. Tərbiyyə M. Danişməndani– Azərbaycan. Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli. Bakı: Azərənşr, 1987, 464 s.
61. Ustad Şəhid Mürtəza Mütəhərri: Kamil insan. Tərcümə edənlər: islamşünas Ağbala Mehdiyev. Nasir: Mədyən. Çap tarixi: 2001, qış, 293 s.
62. Vəlixanlı N. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2015, 180 s.
63. Zeynalıoğlu C. Müxtəsər Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1992, 144 s.
64. İslam ansiklopedisi. Cild 3. İstanbul: Türkiyə Diyanət Vakfı. 1991, 559 s.
65. İslam ansiklopedisi. Cild 10. İstanbul: Türkiyə Diyanət Vakfı, 1994, 560 s.
66. Kaya Haydar. Alevi Bektaş. İstanbul, 1996, 700 s.
67. Kırzioğlu M.Fahrettin. Ani şəhri tarixi. Ankara, 1982.
68. Köprülü F. Türk edebiyatında ilk mütəsavvıflar. Ankara Universiteti basımevi, 1966, 376 s.

69. Nesefi A. Tasavvufta insan meselesi. İnsani-Kamil. Tərcümə: M.Kanar. İstanbul: Dergah yayınları, 1990.
70. Öztürk Mürsəl. Anadolu erenlerinin kaynağı Horasan. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001, 316 s.
71. Tehrani Ebu Bekr-i. Kitab-ı Diyarbekriyye. Çeviren Prof. Dr. Mürsəl Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, 402 s.
72. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах.ССР //Известия «Азкомстарис», вып. 4 (тетрадь 2). Баку, 1929, с. 295-311
73. Алескерзаде А.А. Надписи архитектурных памятников Азербайджана. Эпохи Низами / Архитектура Азербайджана. Эпохи Низами. Москва-Баку, 1947, с. 369-390.
74. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов. Баку, 1993.
75. Бакиханов А. «Гюлистан-и Ирам», Баку: Элм, 1991, 304 с.
76. Буниатов З.М. Государство хорезмшахов Ануштегинидов. Москва: Наука, 1986, 248 с.
77. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе», М.Н.Ханыкова, опубликованных в «Азиатском журнале», август, 1862, г. Пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Научный Архив Института Истории Национальной Академии Наук. Азербайджана. Инв. № 1076.
78. Ибрагимов Б. Нововыявленный мавзолей XII в.в Хараба – Гилане. Доклады АН Азербайджанской ССР. Том XL, №7,1984, с.87-91.
79. Мухтаров А. Намогильные кайраки с женскими именами (XIV-XVI вв). В кн. Древность и средневековые народов Средней Азии. История и культура. Москва, 1978, с.69-76
80. Мухтаров А.М. Эпиграфические памятники Кухистана.Книга II. Душанбе: Дониш, 1979, 152 с.
81. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том I. Баку: Элм, 1991, 248 с.
82. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана.Том II. Баку, 2001
83. Неймат М.С. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Том III. Баку: XXI –Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 с.
84. Нейматова М.С. Два указа Шаха Аббаса I // Эпиграфика Востока, XVIII, Ленинград, 1967, с. 105-110
85. Нейматова М.С. Ценный документ об истории Ширвана XV в. // Изв. АН Аз.ССР. Серия истории, философии и права, 1966, № 4
86. Нейматова М.С. Мемориальные памятники Азербайджана. Баку: Элм, 1981, 76 с.
87. Нейматова М.С. Эпиграфические памятники Азербайджана о должности садр-ал-азам и садр / Сб. Письменные Памятники Востока, Москва, 1981, с.70-77
88. Обзорение Российских владений за Кавказом в статистическом,

- этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. Часть IV, Санкт-Петербург, 1836, 401 с.
89. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Ленинград: Изд.-во ЛГУ, 1949.
  90. Рашидаддин Ф. Джамии ат-таварих (сборник летописей). Баку: 1957, том 3.
  91. Роузентал Ф. Торжество знания. Концепция знания в средневековом исламе. Перевод с англ. С.А.Хомутова. Москва: Наука, 1978, 372 с.
  92. Сагадаев А.В. Ибн-Сина. Москва, 1980.
  93. Сафаров Ф.Я. Эпиграфические памятники из Ханикаха на Алинджа-чай Нахичеванской АССР / Археологические и этнографические изыскания в Азербайджане (1976). Баку: Элм, 1979, с. 57-59.
  94. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. Баку, 1987, 179 с. НАИИ НАН Азербайджана. Инв.№ 8383.
  95. Сеидзаде А.А. Фазлуллах Неими (Астрабади) // Доклады АН Азербайджана. 1947, том III, № 6, с. 278-282.
  96. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 159 с.
  97. Сысоев В.М. Древности Нахичеванской ССР/ Отдельный оттиск. Из 4-го выпуска Известий “Азкомстарис”а, Баку, 1928, с. 123-215.
  98. Шихсаидов А. Эпиграфические памятники Дагестана X-XVII вв. как исторический источник. Москва, Наука, 1984, 464 с.
  99. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург // Типография императорской АН, 1852, 1231 с.
  100. Həsən bəy Rumlı. Əhsən üt – təvərix (Fars dilində). Tehran, 1349
  101. Qiyasəddin Xandəmir. Nameyi-nami. AMEA Əlyazmalar İstitutu, inv.№209/3583
  102. Məhəmməd ibn Münəvvər. Əfrar ət-Tovhid fi məqamat əş-Şeyx Əbu Səid. Tehran 1332.
  103. Khanykoff M.N. Sür Quelques incriptions musulmanes d' Ani et des environs de Bakou extrait d'une Lettere.- Bull. de la classe histor.phil. de L'Academy Imper. dessciences de St. Petersb., 1849, VI, № 1314.
  104. Khanykoff M.N. Memoire sür les inscriptions musulmanes du Caucase. – Journal Asiatique. Paris, 1862, t. XX, Aout, V serie

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən.....	4
Naxçıvanın epiqrafik abidələrində görkəmli şəxsiyyətlər.....	7
1. Hökmdarlar.....	13
2. Dövlət xadimləri.....	26
3. Memarlar.....	56
4. Sənətkarlar.....	64
5. Alimlər.....	69
6. Sufi şeyxləri.....	74
7. Din xadimləri.....	105
8. Xeyriyyəçilər.....	108
9. Qadın şəxsiyyətlər.....	112
Adlar göstəricisi.....	121
Xəritə və şəkillər.....	125
Ədəbiyyat.....	138

Hacıfəxrəddin Səfərli

*Naxçıvanın epigrafiq abidələrində
görməli şəxsiyyətlər*

Nəşriyyat redaktoru
Muxtar Qasımsadə

Kompüter tərtibatı
Ziya Məmmədov

Yığılmağa verilmiş 11.02.2016.
Çapa imzalanmış 17.02.2015.
Formatı 60X90 1/16. "Tayms" qarnituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 9,0 ç.v.
Sifariş № ____. Tiraj 300 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1.